



Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

met Hart & Ziel

Betekenisvol vooruit

Oude en
nieuwe
gebruikers

Kerkenvisies
revisited

Positieve
energie

Volop in
gesprek

Blik op de
toekomst



De voormalige Sint-Bernarduskerk in Made is herbestemd tot een multifunctioneel sociaal-cultureel dorpshart. Foto: Chris Booms.

Colofon

Aan deze uitgave werkten mee: Fred van Lieburg (p. 6-7), Joost Schelling en Nyncke Graafland-van den Berg (p. 8-9), Jos Wienen (p. 10), Albert Reinstra (p. 11, 30, 67), Welmoed Wijmans (p. 12-3, 16-7, 28-9, 32-3, 40-3, 53), Miranda Megens (p. 14), Paul Ariese en August den Hollander (p. 18-9), Mirjam van Veen en Hanna Melse (p. 20-1), Judith Toebast (p. 24), Lilian Grootswagers (p. 26-7), Karel Loeff (p. 31), Carmen Louwe (p. 36-7), Carla Dik-Faber (p. 38), Jill Vervoort (p. 39), Liam Borger (p. 46), Francesco Veenstra (p. 47), Natasja Groothuismink en Gert Harm ten Bolscher (p. 48-9), Mireille Dosker (p. 50-1), Alice Gut (p. 52), Anique de Kruijf en Elza Kuyk (p. 54-5), Martijn Timmerman (p. 58-9), Arjen Woudenberg (p. 60), Iris Pennock (p. 61), Manon Fonteijn en Kees Somer (p. 62-3), Alexander Bunt (p. 64-5).

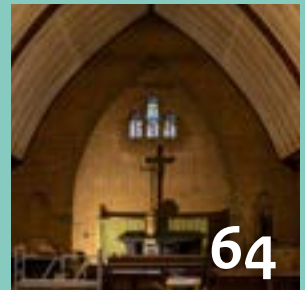
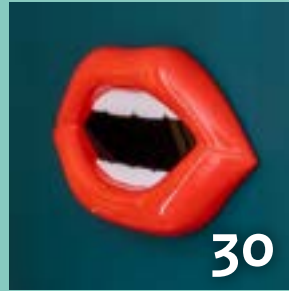
Eindredactie: Welmoed Wijmans

Vormgeving: Vorm de Stad

Op de cover: Afgelopen maanden was Luminiscentie voor het eerst te zien in Nederland: in de prachtige Oude Kerk van Delft. Een bijzondere combinatie van lichtprojecties, live muziek en het verhaal van de kerk. Na meer dan 200 voorstellingen een 110.000 bezoekers is het doek gevallen en wordt gewerkt aan een nieuwe locatie en nieuw verhaal voor komend najaar. Meer informatie: luminiscentie@twentytwoproductions.nl. Foto: Wouter Vellekoop.

Foto achterflap: Bolsward Martinikerk, draak op een van de oude vijftiende-eeuwse koorbanken afkomstig uit de Broerekerk. Foto: RCE, fotoarchief Regnerus Steensma.

In dit magazine



4 Voorwoord

5 Oude en nieuwe gebruikers

- 6 God in Nederland
- 8 Plekken van resonantie
- 10 Column Jos Wienen
- 11 Uit de brand
- 12 Ten dienste van de kerkshatten
- 14 Handreiking 'Nieuw onderdak' helpt eigenaren, overheden en gebruikers verder
- 16 Appèl op de maatschappij
- 18 Met open blik leren over religieus erfgoed
- 20 Aan de slag voor de toekomst van doopsgezind erfgoed

23 Kerkenvisies revisited

- 24 Na de kerkenvisies, nu de praktijk
- 26 Karavaan Religieus Erfgoed in Beweging
- 28 Hoe onze tradities kerkgebouwen kunnen redden
- 30 Kerktorens in de spotlights
- 31 Kansen voor burgerinitiatieven
- 32 Provincie Zeeland is koploper kerkenvisies

35 Positieve energie

- 36 Samen naar een duurzame toekomst van gebedshuizen

- 38 Groene kerken als duurzame onderstroom in de samenleving

- 39 Column Jill Vervoort

- 40 Radicaal vergroenen met Green Deal Gebedshuizen

- 42 Verduurzaming vraagt consistent beleid

45 Volop in gesprek

- 46 Samen werken aan de toekomst van rooms-katholieke kerken in Zeeland
- 47 Column Francesco Veenstra
- 48 De rol van overheden
- 50 Steunpunten brengen netwerk, kennis en initiatief samen
- 52 Monumentengemeenten wisselen kennis uit
- 53 Samen werken aan toekomstbestendigheid
- 54 Kerkbeheer van de toekomst

57 Blik op de toekomst

- 58 De potentie van data
- 60 'Wat moeten we met onze kerk?'
- 61 Heilige Huisjes Rotterdam
- 62 De eerste Post 65-rijksmonumenten
- 64 Vertouwde én nieuwe vormen van eigendom
- 66 Gemeente Oost Gelre wil Bonifatiuskerk aankopen
- 67 Fotocollectie Regnerus Steensma in de RCE Beeldbank



Ruimte en beweging

Religieus erfgoed bevindt zich letterlijk in het hart van onze dorpen en steden, en evenzeer in het hart van de mensen die er wonen. Het zijn plekken die de samenleving bezielen en verbinden. Ontkerkelijking, veranderende demografie en beperkte middelen maken dat het traditionele gebruik van veel kerkgebouwen niet langer vanzelfsprekend is. Maar juist in een tijd waarin de behoefte aan ontmoeting en gemeenschapsvorming groeit, blijkt hoe groot de waarde van deze plekken nog altijd is.

De afgelopen jaren is die maatschappelijke betekenis steeds scherper in beeld gebracht, mede door onderzoeken in opdracht van het programma Toekomst Religieus Erfgoed. Zo laat de verkenning naar kerkgebouwen in dorpen en platelandskernen zien dat deze een belangrijke rol spelen bij leefbaarheid, ontmoeting en onderlinge zorg. Hun potentie kan vaak nog verder worden benut door samenwerking met lokale initiatieven en maatschappelijke organisaties. Ook in stedelijke context zien we die ontwikkeling, zo liet een verkenning naar maatschappelijke activiteiten van grote stadskerken zien. Deze actieve organisaties oriënteren zich steeds nadrukkelijker op de versterking van hun maatschappelijke rol. Binnen het programma bouwen we met deze kennis verder. Sinds 2019 ondersteunen we gemeenten bij het opstellen van kerkenvisies, investeren we in kennisontwikkeling en brengen we partijen samen in een groeiend netwerk. Een kerkenvisie kijkt niet alleen naar de stenen, maar juist ook naar betekenis, gebruik en toekomstwaarde. Het vormt een belangrijke basis voor zorgvuldige keuzes in een steeds complexer speelveld.

In mijn rol binnen de stuurgroep zie ik hoe belangrijk het is dat deze inzichten ook hun weg vinden naar de praktijk. De recente samenwerkingsovereenkomst rond de toekomst van rooms-katholieke kerkgebouwen in Zeeland laat zien wat er mogelijk is wanneer partijen elkaar tijdig opzoeken, kennis delen en verantwoordelijkheid nemen. Niet als eindpunt, maar als begin van een gezamenlijke aanpak, waarin ruimte ontstaat voor oplossingen die recht doen aan religieuze, cultuurhistorische én maatschappelijke waarden. Die opgave vraagt niet alleen om instrumenten en afspraken, maar ook om een bepaalde houding. Om generositeit. Generositeit in het toelaten van andere perspectieven, andere gebruikers en soms ook andere functies. Wanneer ieder vasthoudt aan zijn eigen vertrekpunt, stagneert de beweging. Maar als we ons richten op wat ons verbindt, ontstaat er ruimte waarin samenwerking kan groeien en initiatieven elkaar versterken.

Met dit magazine laten we opnieuw zien hoeveel energie, betrokkenheid en creativiteit er in het veld aanwezig is. Ik nodig u uit om deze vierde editie te lezen met oog voor die beweging. Want juist in de ontmoeting tussen erfgoed en samenleving, tussen verleden en toekomst, ontstaat de ruimte waarin religieus erfgoed betekenisvol kan blijven.

Susan Lammers

algemeen directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed



Oude en nieuwe *gebruikers*

Terwijl de ontkerkelijking in Nederland doorzet, geeft een kwart van de inwoners aan behoefte te hebben aan meer ontmoeting en gemeenschapsgevoel. Zo is te lezen in de zesde editie van de onderzoeksreeks 'God in Nederland' die in 2025 verscheen. Maar hoe ziet de rol en de nieuwe opgave voor de kerkgemeenschappen eruit, en wat betekent dat voor de gebouwen? Ook de organisatoren en deelnemers van het congres Heilige Ruimte denken na over die nieuwe betekenis van kerkgebouwen in onze moderne tijd. Er staat een nieuwe generatie op van erfgoedzorgers, pleitbezorgers en initiatiefnemers van bijzondere projecten. Hoe kijken zij naar de toekomst? En wat te doen met de kerkinterieurs en collecties die bij afstoting en verkoop van de gebouwen vrijkomen? De gezamenlijke zorgplicht die specialisten en kerkelijk eigenaren voelen resulteert in vruchtbare samenwerkingsverbanden.

God in Nederland

In 2025 verscheen de zesde editie van de reeks 'God in Nederland'. Al sinds 1966 worden de kerkelijke godsdienstigheid, religieuze transformaties en secularisatie van christelijk Nederland gemonitord en hierin toegelicht. Prof. dr. Fred van Lieburg, hoogleraar religiegeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en directeur van het HDC Centre for Religious History, is een van de auteurs. Hij geeft inzicht in de recente ontwikkelingen in religieus Nederland en koppelt zijn visie terug naar de gebouwen.

Het meest opvallend, maar eigenlijk ook het minst verrassend, is de voortgaande ontkerkelijkheid. Wel is er een kleine trendbreuk zichtbaar: onder jongeren lijkt nu meer belangstelling voor het geloof te bestaan dan bij de vorige enquête in 2015. Of dat echt zo is, valt met de cijfers niet hard te maken, maar ook uit andere Europese landen komen berichten van een soort revival in de zogeheten Generatie Z. Toch gaat de Nederlander steeds minder naar de kerk. Ook als ze het christelijk geloof niet helemaal of niet bewust laten varen, is het bezoeken van kerkdiensten geen gewoonte meer. Dat heeft natuurlijk gevolgen voor de houdbaarheid van de enorme religieuze infrastructuur voor de actieve en gemeenschappelijke geloofsbeleving. De erfenis van vroegere eeuwen, vaak

monumentale stads- en dorpskerken, loopt daarmee gevaar.

Verschillen binnen denominaties

De grote kerkgenootschappen die vanouds het grootste deel van de bevolking herbergden, zijn ook het meest geraakt door kerkverlating. Kleinere kerken die ooit juist zijn ontstaan omdat gemotiveerde gelovigen met de nodige financiële inspanningen hun alternatieve netwerken optuigden, verliezen inmiddels evenzeer terrein. In de Biblebelt worden in een bepaald isolement nog steeds grote nieuwe kerken gebouwd, maar ook daar komt een keer de klad in.

Vanuit de middeleeuwse samenleving zijn kerkgebouwen gemeenschappelijke voorzieningen, gezamenlijk bekostigd vanuit de parochie onder verantwoor-

delijkheid van overheden en kerkelijke organen. Na de reformatie bleef dit in feite onveranderd: de kerk was wel gescheurd, maar bleef een publieke zaak. Sinds de scheiding van kerk en staat zijn zowel de volkskerken als de kleine nieuwe denominaties steeds meer op zichzelf gericht. Kerken gingen meer op verenigingen lijken, met kerkgebouwen als een soort verenigingsgebouwen. Ieder z'n eigen club, ieder z'n eigen gebouw voor intern gebruik. Met dit model lopen de kerken nu vast, want het besef dat het religieus erfgoed onderhoud en investering nodig heeft, stijgt boven de afzonderlijke denominaties uit. Dat dilemma blijkt ook duidelijk uit de enquête van God in Nederland: veel niet-gelovige mensen vinden het jammer dat kerken – en dus waarschijnlijk ook de gebouwen in hun leefomgeving – op hun retour zijn.

Afwachten of keuzes maken

Elke geloofstraditie neemt in de loop der eeuwen steeds weer andere vormen aan en daarmee is ook de praktische vormgeving van plaatsen voor ontmoeting en ritueel onderhevig aan verandering. Wel hebben mensen een constante behoefte aan zingeving en oriëntatie. Onzekerheid is een bron van bezinning voor jong en oud, zeker in tijden van geopolitieke spanningen waarin het religieuze element niet te ontkennen valt. Kerkgebouwen zouden in deze bredere context meer gezien moeten worden als plaatsen van debat, kennisdeling, studie, kunst, schoonheid, herinnering en verstillend. Ontmoeting tussen verschillende generaties hoort daarbij. Hier is door de ontkerkelijking wel een gat geslagen in de keten van generaties, zodat je inderdaad de gedachte krijgt: net nu we de jeugd verloren en de kerkgebouwen afgestoten hebben, ontdekken we weer dat de samenleving het religieuze erfgoed hard nodig heeft.

In grote delen van Europa ligt het christelijke landschap er verwaarloosd bij. Zowel oude stadskerken als kathedraalen als mooie dorpskerkjes hebben andere of bredere bestemmingen nodig om niet in verval te raken of te verdwijnen. In landen die vroeger

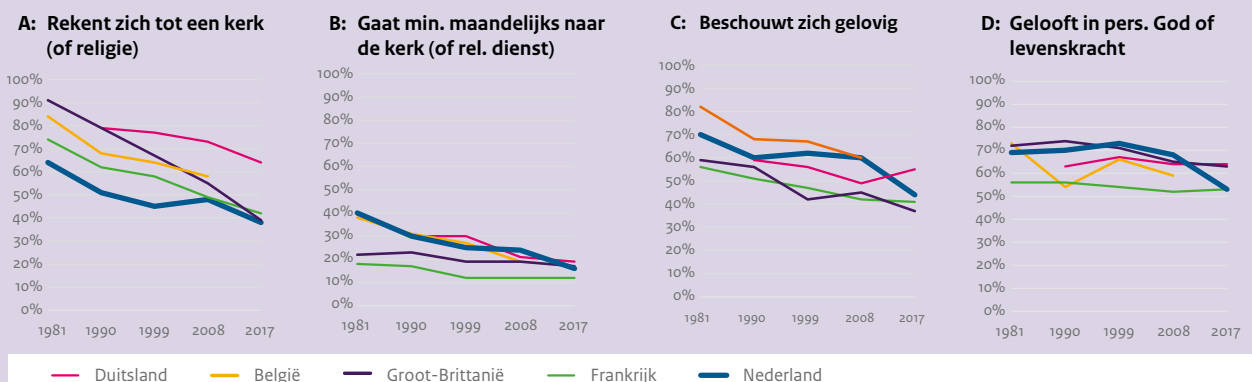
staatskerken hadden, heeft de overheid nog een vinger in de pap. Nederland heeft een ingewikkelde reformatiegeschiedenis ondergaan met een grote verdeeldheid tot gevolg, wat geleid heeft tot conflicten over kerkelijk eigendom. Privatisering van beheersvormen was vaak een oplossing. De kerkelijke verdeeldheid en de religieuze marktwerking kun je negatief beoordelen, maar heeft ook positieve kanten als het gaat om overname van kerkgebouwen door andere groeperingen. De vele kerkenvisies zijn in zekere zin een kerkelijke vorm van ons beroemde poldermodel.

Iedereen begrijpt dat een gebouw meer is dan een dak boven het hoofd van een groep mensen die bij elkaar horen. Het is wel belangrijk om te onderkennen dat geschiedenis en erfgoed geen redenen op zich zijn om een gebouw overeind te houden. Het gaat om het geloof van mensen nu en in de toekomst. Iedere tijd is anders en iedere generatie heeft het recht of de plicht er te zijn voor tijdgenoten. Interieurs mag je aanpassen aan nieuwe wensen of eisen. Interessant is dat geloof in zichzelf altijd een herinneringscultuur is, waarin onze voorouders en zelfs onze eigen biografieën meedoen. Dat komt ook tot uitdruk-



king in 'hout en steen', grond en ruimte. Ja, dan is een kerk ook een mystieke of symbolische plek, een pleisterplaats voor communicatie met het hogere. Zoals theoloog Harry Kuitert ondanks zijn ontworteling van de hele dogmatische en rituele rimram eens zei: in een kerk lig je te raap voor de Almachtige.

Ontwikkeling kerkelijke godsdienstigheid Nederland en buurlanden*



* De resultaten komen uit het onderzoek *European Values Study*. Er zijn geen resultaten beschikbaar voor (Oost-)Duitsland 1981 en voor België 2017. Figuur 5.1A kent voor Groot-Brittannië voor de jaren 1990 en 1999 vreemde outliers die niet worden weergegeven (de paarse lijn verbindt de jaren 1981 en 2008).

Plekken van resonantie

Jan Martijn Abrahamse, lector theologie aan de Christelijke Hogeschool Ede, Joost Schelling, directeur van VKB Kerkrentmeesters, Nyncke Graafland-van den Berg, directeur van de Oude en Nieuwe Kerk Delft en Anique de Kruijf, afdelingshoofd Erfgoed in kerken en kloosters bij Museum Catharijneconvent, denken na over de betekenis van kerkgebouwen in onze tijd. Al tweemaal organiseerden zij daartoe het bijzondere congres Heilige Ruimte.

Het is een doordeweekse avond in de Amsterdamse Posthoornkerk. Er zit een groep mensen – niet om te bidden, niet om een dienst bij te wonen, maar om simpelweg *offline* te zijn. Hun telefoons liggen opgesloten in metalen kluisjes. En daar, in die stille kerkruimte, ontstaat er ineens iets wat in het dagelijks leven vrijwel verdwenen lijkt: ademruimte. Een bezoeker vertelde recent aan een NRC-journalist dat hij er eindelijk even loskwam van het ‘altijd maar *aan* staan’. Alsof je, zodra je die deur opent, even uit de tijd stapt.

Het is één van de vele paradoxen van onze tijd: we snakken naar rust, onthaasting en betekenis maar ondertussen gaan we opvallend achteloos om met de plekken die ons daar sinds eeuwen in voorzien. Ons religieus erfgoed maken we liever tot decorstukken van een verleden dat we denken te zijn ontgroeid.

Juist die merkwaardige *mismatch* brengt ons – vertegenwoordigers van de Christelijke Hogeschool Ede, Museum Catharijneconvent, Oude en Nieuwe Kerk Delft en VKB Kerkrentmeesters – bij elkaar om religieus erfgoed opnieuw te laten zien als Heilige Ruimte: plekken die ons nog altijd iets te zeggen hebben, als we tenminste bereid zijn te luisteren. Niet louter als financiële molensteen en niet als een architectonisch raadsel dat koste wat kost een nieuwe

bestemming moet krijgen. Want dat kerkelijke gemeenschappen kleiner worden, betekent niet dat de betekenis van kerken, kloosters en kapellen is verdampt. Integendeel: juist nu de wereld wordt gedicteerd door efficiëntie, output en optimalisatie, groeit de behoefte aan plekken die er eenvoudigweg zijn, en daarmee ruimte scheppen voor iets wat we in alle haast bijna zijn vergeten. Daarom brengen we lokale politici, beleidsmakers, architecten en kerkrentmeesters samen in deze ruimtes, niet om te discussiëren, maar om te ervaren. Door muziek, verhalen, historische en theologische reflecties laten we het gebouw spreken. Of misschien beter: laten we mensen opnieuw leren luisteren.

De Duitse socioloog Hartmut Rosa heeft daar een woord voor: resonantie. Zijn diagnose van de moderniteit is weinig flatterend. Volgens hem leven we in een wereld vol gemak, waarin we vanachter ons isolatieglas en met een smartphone in de hand de hele werkelijkheid kunnen aansturen: pakketjes bestellen, vergaderen, nieuws volgen, apparaten aanzetten. Alles binnen handbereik. Alles beheersbaar. Maar het vreemde is: hoe meer controle we krijgen, hoe ongelukkiger we worden. Het leven voelt drukker, zwaarder. De wereld lijkt voller, en tegelijkertijd leger. In plaats van verbondenheid ervaren we een groeiende eenzaamheid. We globaliseren en digitaliseren onszelf los van alles wat ons werkelijk raakt.



Congres Heilige Ruimte. Foto: Wouter van der Toorn.

Geluk, zegt Rosa, vind je niet in welvaart maar in momenten waarin iets of iemand terugpraat. Waar de wereld niet doof blijft, maar resoneert. Dat kan een onverwachte klik zijn met een ander mens, of een landschap dat je ineens diep aangrijpt. Resonantie is het tegendeel van controle: het is geraakt worden door iets buiten jezelf. In die zin zijn kerkgebouwen ook resonantieplekken. Niet heilig omdat er iets magisch in de muren zit, maar omdat er iets gebeurt als je er binnenkomt: je wordt stiller, je gedachten vertragen, je voelt je gedragen of getroost. Kunst, schoonheid, de ruimte zelf – ze openen iets. Ze laten je anders kijken, anders luisteren. Daarom blijven christelijke gemeenschappen erin samenkomen, ook als de cijfers allang een andere uitkomst zouden voorschrijven.

Onze inzet met Heilige Ruimte is dan ook eenvoudig: laten zien dat de toekomst van deze gebouwen niet uitsluitend ligt in het worden van zwembaden, gezondheidscentra of hippe kantoorruimtes. Ze kunnen nog steeds doen waarvoor ze ooit gebouwd zijn: ruimte scheppen waar de mens even niet hoeft te presteren, maar aanwezig mag zijn. Rosa noemt bovendien nog iets dat we kwijtraken in deze overprikkelde wereld: het vermogen om werkelijk te luis-

teren. Luisteren is wachten. Stil worden. Je openstellen voor wat je nog niet weet. In een democratie is dat geen luxe, maar een basisvaardigheid. En toch zijn we collectief dat vermogen aan het verliezen. Misschien hebben kerkgebouwen precies dáárom iets te bieden aan een samenleving die steeds minder in staat is om elkaar te horen.

De kleine *offline-community* in de Posthoornkerk laat zien hoe dat eruit kan zien. Door hun telefoons weg te doen en zich af te schermen van de digitale ruis, ontstaat er opnieuw aandacht. Aandacht voor elkaar, voor zichzelf en voor de ruimte. Ze leren weer luisteren. Het is een bescheiden, maar veelzeggend voorbeeld van wat Heilige Ruimte vandaag de dag kan zijn. Religieus erfgoed als een onverwacht kostbare gift aan een samenleving die steeds hypernerveuzer en tegelijk steeds meer verdeeld raakt. Een plek waar de wereld even ophoudt met schreeuwen – zodat iets anders, iets lang vergeten, weer hoorbaar kan worden.

Buurtbakens: kerk en gemeente samen voor de stad

Haarlem is een geseculariseerde stad, maar met een rijkdom aan religieus erfgoed en veel levende kerken. In de loop der jaren nam de kerkgang af en werden diverse gebedshuizen gesloten. Sommige werden afgebroken, andere kregen een nieuwe functie. De gemeente bleef daarbij een beetje afzijdig, al werd al voor de oorlog een kerkgebouw in gebruik genomen als gemeentearchief en later een andere kerk als archeologische werkplaats. Soms werd een kerkgebouw aangewezen als monument en rees de vraag: hoe doen we recht aan het monument zonder de kerk op te zadelen met een onbetaalbaar probleem of een onverkoopbaar gebouw? Een deel van de samenleving én de gemeente verloren de kerken soms een beetje uit het oog. Andersom waren

‘Het dringt door dat kerken steun verdienen bij het behoeden en bewaren van dit erfgoed’

geloofsgemeenschappen soms flink naar binnen gericht geraakt. Sommigen dachten dat de scheiding van kerk en staat betekende dat je geen contact met elkaar mag hebben. Onzin, in een samenleving kom je elkaar tegen.

Nog in 2016 was er in de gemeenteraad verzet tegen een bijdrage aan de restauratie van de schitterende rooms-katholieke Sint-Bavokathedraal. Maar die bijdrage kwam er wel. En er is sindsdien echt iets veranderd. De gemeenteraad ziet hoe belangrijk het behoud van religieus erfgoed is voor het karakter van de gebouwde stad. Veel kerkgebouwen zijn beeldbepalend en dragen bij aan de verbondenheid van stad en buurt. Het dringt door dat kerken steun verdienen bij het behoeden en bewaren van dit erfgoed. Tegelijk zijn we in de dichtbebouwde stad op zoek naar ruimte voor diverse functies in buurten en wijken. In het Erfgoed Deal-project Buurtbakens kwamen deze opgaven samen. Hoe mooi zou het zijn om als stad de kerken de helpende hand toe te steken bij behoud en verduurzaming van hun mooie gebouwen en tegelijkertijd te kijken hoe maatschappelijke

buurtfuncties een plek kunnen vinden in die gebouwen, naast hun hoofdfunctie voor de eredienst. Dat mes snijdt aan twee kanten: de kerk krijgt nieuwe inkomsten uit verhuur voor onderhoud en verduurzaming, en maatschappelijke activiteiten vinden een plek in de buurt.

Er kwam anderhalf miljoen euro beschikbaar om te kijken hoe behoud en gebruik van religieus erfgoed samen kunnen gaan met ruimtelijke opgaven zoals duurzaamheid en huisvesting van buurtfuncties. In de praktijk blijkt dat best lastig; vraag en aanbod passen niet als vanzelf bij elkaar. Het is soms een zoektocht om elkaar te vinden en te begrijpen. Toch is er een mooie oogst. Er is meer en beter contact tussen kerken onderling en met de gemeente over de kerkgebouwen. Er kwamen bijdragen uit het project voor het isoleren van kerkgebouwen, de aanstelling van kwartiermakers die meedenken en organiseren, de realisatie van een kleine theaterzaal, diverse buurtkamers, buurthoreca, een buurttuin en een christelijke leefgemeenschap.

Kerken waren altijd al buurtbakens,
en dat is vandaag de dag niet anders.

Jos Wienen
Burgemeester van Haarlem



Uit de brand



Het Maria-altaar uit Workum in de Bovenkerk te Amstelveen.
Foto: Dolf Middelhoff.

Soms is de ramp van de één een zegen voor de ander. Toen de rijksmonumentale Sint Urbanuskerk in Bovenkerk (gemeente Amstelveen) in 2018 uitbrandde, moest een deel van het interieur als verloren worden beschouwd. Kruiswegstaties, altaren, beelden en textiel waren door brand- en waterschade onherstelbaar aangetast. Ooit een fraai geheel dat in de periode 1873-1875 en 1887-1888 was ontworpen en uitgevoerd door Pierre Cuypers en zijn atelier.

Van begin af aan waren de parochianen heel duidelijk: hun kerk zou herrijzen. Met veel passie en wilskracht werd het gebouw onder leiding van Verlaan & Bouwstra Architecten dan ook hersteld. Door de brand ontbrak echter een deel van de interieurstukken en aankleding. Vervanging ervan vond men uiteindelijk in het Friese Workum. Daar moest de Sint Werenfriduskerk haar deuren door een gebrek aan kerkgangers in 2023 noodgedwongen sluiten. Voor dit rijksmonument, ontworpen door Alfred Tepe in 1876-1877 en ingericht door het

Utrechtse Bernulphusgilde, bleek behoud van het gave interieur onmogelijk. Parochies en bisdommen vonden elkaar en kwamen overeen dat onder meer de Jozef en Maria altaren, het triomfkruis, preekstoel en beelden konden worden overgebracht naar Amstelveen. Op het eerste gezicht was dit misschien een beetje 'vloeken in de kerk'. Kun je kerkelijke kunst van het Bernulphusgilde, geïnspireerd op middeleeuwse voorbeelden uit het gebied van de Nederrijn en Westfalen, wel herplaatsen in een neogotische kerk van Pierre Cuypers, die bovendien veel meer door de gotische voorbeelden uit Frankrijk werd beïnvloed? De overgang van de stukken riep in architectuurhistorisch Nederland dan ook wel wat vragen op. De beeldprogramma's van beide kerken sloten echter prima op elkaar aan en nieuw passend gebruik is altijd te verkiezen boven een functieloze opslag in een depot. De adviespartijen reageerden daarom positief en zo kreeg een aanzienlijke hoeveelheid op elkaar afgestemde interieurstukken een tweede leven: een bijzonder interieur samengesteld uit het werk van twee rivalen.

Ten dienste van de kerkschatten

De erfgoedspecialisten van Museum Catharijneconvent dragen bij aan de zorg voor interieurs en collecties van kerkgebouwen in Nederland. Daartoe werken ze samen met kerkgenootschappen, zo ook met het bisdom van 's-Hertogenbosch. Afdelingshoofd Erfgoed in Kerken en Kloosters van het museum Anique de Kruijf en pastoor Johan Goris, bisschoppelijk gedelegeerde van de kerkelijke kunst, vertellen hoe dat in zijn werk gaat.

In opdracht van kerken, kloosters en de rijksoverheid onderzoekt Museum Catharijneconvent het kerkelijke en monastieke erfgoedbezit en geeft daar vervolgens een waardenstelling aan. De Kruijf: 'Er ligt een forse opgave. Er moeten veel keuzes worden gemaakt betreffende interieurs en het roerend erfgoed. Om die bewust te kunnen maken heb je kennis nodig, over de waarde en het gebruik.' Museum Catharijneconvent staat bij die keuzemomenten als expertisecentrum ten dienste van de kerken. Ook adviseren zij onderzoekers en overheden die onder bepaalde voorwaarden toegang krijgen tot de inventarisatiegegevens omdat zij bijvoorbeeld een kerkensie aan het maken zijn.

Museum Catharijneconvent gaat diverse samenwerkingsvormen aan met de kerken, zo ook met bijvoorbeeld de Oud-Katholieke Kerk, Algemene Doopsgezinde Sociëteit en de Remonstrantse Broederschap. Ook met de rooms-katholieke bisdommen zijn allerhande vormen van samenwerking. Met het bisdom van 's-Hertogenbosch is een overeenkomst gesloten voor een dag in de week. De Kruijf: 'Om een idee te geven: het kost ons zo'n vier tot acht dagen om een gemiddelde kerk te bezoeken, het aanwezige erfgoed te inventariseren en om het nodige onderzoek te doen en de waardenstelling te schrijven. In een jaar tijd

kunnen we voor Bisdom 's-Hertogenbosch dus acht locaties intensief begeleiden, ook bij een eventueel herbestemmingsvraagstuk.'

Emotioneel proces

Het moment dat een kerk onttrokken gaat worden aan de eredienst vormt vaak de concrete aanleiding om aan de slag te gaan met de inventarisatie van het erfgoedbezit. Op dit moment geldt dat voor drie kerken uit het bisdom van 's-Hertogenbosch. De Kruijf: 'Als er grootschalige veranderingen voor de deur staan is expertise over het erfgoed nodig.' Hoe de leegstand zich de komende jaren gaat ontwikkelen, vindt pastoor Goris moeilijk te voorspellen. 'Dat is een enorm moeilijke puzzel om te leggen. De fusieplannen uit 2011 hebben de 350 parochies teruggebracht naar ongeveer 55. Dat is altijd een emotioneel proces. Iedereen snapt dat er kerken dicht moeten, maar wel altijd liever die van de burens.' Belangrijk om hierbij op te merken is dat het op de eerste plaats de parochianen zijn die bepalen of een kerk open blijft of niet. 'Een café waar volk komt, sluit niet de deuren', aldus pastoor Goris.

Na afronding van de inventarisatie, het onderzoek en waardenstelling gaan de partijen om tafel en volgt het maatwerk.



Het interieur van de Heilige Kruisvindingskerk in Odiliapeel inclusief zijaltaar en sedilia in Bossche school stijl. Foto: Chris Booms.

Soms met een commissie, soms met een enkele koster. Samen bespreken zij wat wenselijk en haalbaar is. Wat kan en mag er kerkrechtelijk achterblijven? En wat wil de nieuwe eigenaar eventueel behouden? Museum Catharijneconvent schrijft vervolgens een advies dat de leidraad vormt voor het gesprek met de nieuwe eigenaar en de gemeente. Het is altijd weer een verdrietig moment voor de parochianen én voor een deel van het erfgoed, vertelt De Kruijf. 'Toch ben ik elke keer dankbaar dat we betrokken mogen zijn bij deze dynamiek die door ons land woedt. Je krijgt maar één keer de kans om goed voor dat erfgoed te zorgen.'

Voor het herplaatsen van sommige zaken, de zogenaamde kerncollectie, moet de parochie toestemming vragen aan het bisdom. In de praktijk komen

veel van de roerende objecten – veelal kelken en gewaden – terecht in een kerk van de parochie die wel open blijft. Pastoor Goris: 'Dat is ook de mooiste oplossing. Niet alleen vanwege de cultuurhistorische waarde maar juist ook door de emotionele waarde. Parochianen die elders zullen moeten gaan kerken en daar een kazuifel terugvinden dat ze herkennen; dat is zo belangrijk.' Andere nog bruikbare voorwerpen worden naar het depot van het bisdom gebracht. Recent is voor een verkochte rijksmonumentale kerk in het bisdom een bruikleenovereenkomst met de nieuwe eigenaar gemaakt. De altaren zijn blijven staan, maar de altaarsteen en relieken zijn verwijderd. Ook is in de overeenkomst opgenomen dat het altaar niet gebruikt mag worden.

Schoonheid

Alle onderzoeksgegevens worden opgeslagen in de landelijke database *Kerkcollectie digitaal*, beheerd door de specialisten van Museum Catharijneconvent en beschikbaar voor alle kerken en kloosters in het land. Daar zitten op dit moment 328.000 records in. De informatie is en blijft eigendom van de kerken. Een waardevolle bron, die de experts ook in staat stelt om het lokale erfgoed in een landelijke context te plaatsen. De Kruijf: 'Al die kerkinterieurs en collecties zijn rijke schatten in onze nationale geschiedenis. Het is mooi om daar een gezamenlijke zorgplicht voor te voelen.'

Handreiking

‘Nieuw onderdak’

helpt eigenaren, overheden en gebruikers verder

Samen werken aan voortgezet religieus gebruik is een goede manier om de religieuze functie van kerkgebouwen te behouden. De nog te verschijnen handreiking ‘Nieuw onderdak’ is bedoeld om kerkeigenaren, nieuwe kerkelijke gebruikers en burgerlijke gemeenten daarbij te ondersteunen. Erfgoed specialist en samensteller Miranda Megens geeft een inkijkje in de mooie praktijkvoorbeelden van eigenaren en gebruikers.

Het Nederlandse kerkelijke landschap is in transitie. Terwijl veel traditionele christelijke geloofsgemeenschappen krimpen, zijn internationale en interculturele kerkgemeenschappen op zoek naar een eigen gebedsruimte. Zij komen nu vaak bijeen in tijdelijke of ongeschikte ruimtes, bijvoorbeeld in een bedrijfspand of een zaal in een woonzorgcomplex. De ruimtebehoefte van deze gemeenschappen aan een eigen kerkgebouw staat niet bij iedereen op het netvlies, ook niet bij huidige kerkeigenaren die met de toekomst van hun gebouw bezig zijn. In de praktijk blijken er ook veel dilemma's te zijn bij voortgezet of gedeeld religieus gebruik van een kerkgebouw. Deze nieuwe handreiking is bedoeld om deze vraagstukken op een verbindende en respectvolle manier te helpen oplossen.

Aanleiding is een aangenomen motie in de Tweede Kamer van Don Ceder eind 2024 om te onderzoeken op welke manier belemmeringen bij functiebehoud kunnen worden weggenomen. Een kerkeigenaar maakt veel afwegingen als het gaat om de toekomst van het gebouw of de gebouwen. De handreiking gaat in op de situatie van verhuur of verkoop aan een nieuwe kerkelijke gebruiker, aan de hand van

een aantal thema's waarmee de kerkeigenaar, nieuwe kerkelijke gebruikers en ook de burgerlijke gemeenten te maken kunnen krijgen. Zo krijgt elke doelgroep van de handreiking inzicht in wat er bij de ander leeft. Wat is van belang bij huren of kopen? Zijn er aanpassingen nodig aan het gebouw en wie betaalt die? Hoe kan de burgerlijke gemeente religieus erfgoed in samenhang met andere gemeentelijke beleidsvelden benaderen?

Inspirerend zijn de verhalen uit de praktijk van nieuwe kerkelijke gebruikers die vertellen hoe zij in een nieuw kerkgebouw terecht kwamen, aangevuld met het verhaal van de eerdere eigenaar. Enkele burgerlijke gemeenten lichten toe hoe zij binnen de beleidskaders met religieus erfgoed omgaan. De handreiking ‘Nieuw onderdak’ is opgesteld in opdracht van het programma Toekomst Religieus Erfgoed, in samenwerking met Samen Kerk in Nederland, namens de Commissie Kerkelijke Gebouwen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken en de werkgroep religieus erfgoed van de Federatie Grote Monumentengemeenten.

De Roemeens Orthodoxe kerk in de voormalige Sint-Servatiuskerk in Megen.
Foto: Judith Toebast.





Appèl op de maatschappij

Tom Haakman tijdens A match Made in Heaven. Foto: Sander Ummelen.

Met het sluiten van kerkgebouwen verliezen we waardevolle publieke ruimte. Een nieuwe bestemming met verbinding tussen de plek, de gemeenschap en de behoefte uit de omgeving komt niet altijd van nature tot stand, of heeft onvoldoende impact. Reden genoeg voor Sander Ummelen om zeven jaar geleden samen met zijn partner en broer een sociaal-culturele onderneming te starten: de Kerk-vernieuwers. Met projecten als Heilige Huisjes Rotterdam probeert hij niet per se gebouwen te redden, maar vooral nieuwe allianties te smeden. ‘Wij zijn meer van de actie dan van het behoud. Dat is niet om recalcitrant te zijn maar om ruimte te creëren voor nieuwe ideeën.’



Lanceren Heilige Huisjes Utrecht in de Sint Gertrudiskathedraal. Foto: Sam Hofman.

Neutrale ruimte

Om echt samen te werken, zal iedereen bereid moeten zijn inspraak van anderen te dulden. De projecten van de Kerkvernieuwers bieden een neutrale ruimte waar partijen op een gelijkwaardige manier bij elkaar kunnen komen. Zo ontstaat een heel ander gesprek. In plaats van te kijken hoe de ander kan helpen bij jouw agenda, werk je aan je gezamenlijke opdracht en belang. Ummelen: 'De belangrijkste vraag die je aan een krimpende kerk zou moeten stellen is: wat heb je liever? Koste wat kost behouden wat je hebt en over een paar jaar het licht uitdoen? Of nu werken aan een situatie waarbij jij niet meer de enige bewoner bent van het gebouw, maar waarin je nog wel een stem hebt?' Het is nogal een cultuuromslag die partijen moeten maken. Kerkenvisies hebben hierin veel los gemaakt, vindt hij. Ambtenaren hebben het niet meer alleen over stenen en cultuurhistorie maar vooral ook over omwonenden en gemeenschap. Er zijn immers meer partijen met een gemeenschappelijk belang in de stad. 'Je komt er niet meer mee weg om een muur op te trekken, van twee kanten niet.'

Het smeden van die nieuwe allianties gaat niet over één nacht ijs. Onderlinge taalbarrières helpen daarbij ook niet mee. Je hebt te maken met overheidsjargon, kerkelijk jargon én businessjargon van eventuele commerciële partijen. Ummelen koos er daarom ook voor om zich parttime als kosten-beheerder in de Utrechtse Nicolaïkerk in te zetten. 'Ik dacht, hoe kan ik hier iets nuttigs over zeggen als ik niet weet hoe het van binnenuit werkt?'

Match Made in Heaven

In Utrecht is een voorbeeld te vinden waar het bij elkaar brengen van verschillende partijen en hun belangen goed is gelukt. Daar initieerden de Kerkvernieuwers het *artist in residence* project 'A Match Made in Heaven', in samenwerking met Kerken Kijken Utrecht, drie verschillende protestantse kerken en de Hogeschool voor de Kunsten. KKKU zocht naar een nieuwe programmering en doelgroep, de HKU had ruimte in de stad nodig voor makers, en de gemeente wilde de toegankelijkheid van het religieus erfgoed vergroten. Met behulp van diverse fondsen konden drie kunstenaars in een open atelier in de kerken nieuw werk maken, geïnspireerd door de plek.

Het project is aan alle kanten heel goed bevallen, vertelt Ummelen, maar laat ook de kwetsbaarheid en bewerkelijkheid van de aanpak zien. 'Er zijn geen vaste financiële middelen beschikbaar waardoor we in een continu proces van subsidieaanvragen zitten. Bovendien blijft de impact heel lokaal.' Zijn toekomstdroom? Een meerjarig programma van een aanpak zoals die van de Kerkvernieuwers, op landelijke schaal.

De Kerkvernieuwers werken momenteel aan een programma in Utrecht rondom het thema rouw en verlies.

Met open blik

leren over religieus erfgoed

‘Een professionele omgang met religieus erfgoed vorm je niet alleen met de overdracht van kennis en vaardigheden; het gaat ook om het ontwikkelen van sensitiviteit voor wat mensen aan dat erfgoed bindt.’ Dat stellen August den Hollander, hoogleraar religieus erfgoed aan de Vrije Universiteit, en Paul Ariese, senior docent-onderzoeker aan de Reinwardt Academie. Het tweetal coördineert de minor Religieus Erfgoed in Amsterdam, een samenwerkingsprogramma van de Vrije Universiteit en de Reinwardt Academie.

Samen met VU-collega Mirjam van Veen trekken Den Hollander en Ariese gedurende een semester met hun studenten langs gebouwen, objecten en gemeenschappen die wortelen in het jodendom, het christendom, de islam en andere godsdiensten. De studenten ontdekken hoe deze geloofsrichtingen al eeuwenlang bijdragen aan de stedelijke cultuur, en hoe nieuwkomers bijdragen aan de religieuze diversiteit en de sociale cohesie in de stad. En omgekeerd, want Amsterdam bepaalt ook in zekere mate hoe al die verschillende religies vorm krijgen, zowel in materiële als in immateriële zin. ‘Intussen kijken we ook over de stadsgrenzen heen hoor,’ licht Ariese toe. ‘Zo werkten onze studenten de afgelopen jaren aan erfgoedvraagstukken rondom de Zuiderkerk in Enkhuizen,



Paul Ariese met studenten in de Nieuwe Kerk in Delft. Studenten bogen zich over de vraag hoe het verhaal van middeleeuws katholiek Delft hier voor het voetlicht gebracht kan worden. Foto: David Stegenga.

de Nieuwe Kerk in Delft en de Teresia van Avilakerk in Den Haag.’

Oog voor dynamiek

Ariese vervolgt: ‘We gebruiken concepten als dynamisch erfgoed en herinneringscultuur als lenzen om de steeds veranderende omgang met religieuze materialiteit te doorgronden. Welke betekenissen geven gemeenschappen en instituties aan plaatsen en objecten binnen een religieuze context, wat gebeurt er met die mensen en dingen in processen van herbestemming of musealisering, en hoe representeren en beleven mensen religie in een erfgoedcontext?’ Den Hollander vult aan: ‘Met deze insteek weten we een brede groep studenten aan te spreken. Jaarlijks volgen gemiddeld twaalf tot vijftien studenten de minor-modules. Hun achtergronden variëren van erfgoedstudies en religiestudies tot bestuurskunde, vastgoedmanagement, antropologie en zelfs biomedische wetenschappen.’ Wat hen beweegt om deze minor te volgen? Volgens Ariese zijn de motieven al even divers: ‘Bij de één is het een passie voor religieuze

kunst, bij de ander nieuwsgierigheid naar een onbekende wereld, of een zoektocht naar de eigen wortels. Religieus erfgoed zit vol dilemma’s en spanningen. Ook dat is een trigger.’

Diversiteit in samenwerking

‘We zien de verschillen tussen de studenten als een kans,’ legt Den Hollander uit, ‘en dagen hen uit om zich open te stellen voor de ander. Door je bewust te zijn van wat een gebedshuis of een ceremonieel object voor de ander betekent, kun je met gevoel deelnemen aan de discussie wanneer je als professional de transformatie van erfgoed begeleidt of onderzoekt.’ Ariese vult aan: ‘Meerstemmigheid en de manier waarop je daar als professional mee omgaat, is een centraal element in ons onderwijs. Je zult je in het werkveld van religieus erfgoed ook tot uiteenlopende disciplines en perspectieven moeten verhouden. Ons programma is een doorlopende oefening in dat gesprek.’

De minor Religieus Erfgoed in Amsterdam werkt daarom op onder-

delen samen met de minor Redesign Heritage van Hogeschool Saxion of de andere samenwerkingsminor van Reinwardt en VU, Erfgoed en Ruimte. Ariese vertelt hoe studenten kennis maken met het religieus erfgoedveld: ‘Wederkerigheid is een sleutelwoord; dat proberen we de studenten voor te leven. Onze bezoeken aan de Armeens-Apostolische Kerk, de Liberaal Joodse synagoge of de Fatih-moskee werken voor die gemeenschappen ook als een vorm van erkenning.’

Trotse studenten

De samenwerking met het programma Toekomst Religieus Erfgoed van de RCE, en met organisaties als Erfgoedhuis Zuid-Holland, het Joods Cultureel Kwartier, Museum Catharijneconvent en het Moslim Archief maakt dat het onderwijs nauw aansluit op vraagstukken in het werkveld. ‘Het aardige is dat we steeds meer alumni van ons programma in het werkveld ontmoeten, bijvoorbeeld bij de RCE, bij musea en bij adviesbureaus,’ vertelt Den Hollander. Met Hermine Pool, senior conservator in Museum Ons’ Lieve Heer op Solder, initieerde Den Hollander het project De Andere Kaart van Amsterdam, een interactieve webomgeving die het diverse religieus erfgoed van Amsterdam toegankelijk maakt voor een breed publiek. De minorstudenten doen archiefonderzoek, spreken met vertegenwoordigers van religieuze gemeenschappen en schrijven begeleidende verhalen bij de kaart. De Andere Kaart werd op 27 oktober 2025 aangeboden aan de gemeente Amsterdam tijdens een symposium in de Westerkerk. Den Hollander: ‘Onze studenten waren erbij, supertrots dat hun bijdrage zo zichtbaar is.’



August den Hollander toont de studenten een vroeg zestiende-eeuws lectionarium uit het Wilhelmienvlooster Baseldonk bij 's-Hertogenbosch, uit de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van de VU. Foto: Paul Ariese.



Doopsgezinde kerk Haarlem. Het fraaie interieurenssemble uit 1902 van de vergaderkamer bestemd voor de Dames. Foto: Arjan Bronkhorst.

Aan de slag voor de toekomst van doopsgezind erfgoed

Doopsgezinde vermaningen vormen een waardevolle categorie binnen het landelijk religieus erfgoed. De helft is aangewezen als rijksmonument, tegenover een derde van alle kerkgebouwen in Nederland. Tegelijkertijd staat ook dit erfgoed onder druk. In 2024 werd daarom het Doopsgezind Erfgoedcentrum opgericht. Dit centrum helpt om het verhaal achter het erfgoed te blijven vertellen en begeleidt gemeentelieden bij het beheren en afstoten van erfgoed. Mirjam van Veen, hoogleraar Geschiedenis van het Doperdom aan het Doopsgezind Seminarium, en coördinator Hanna Melse praten ons bij.

De doopsgezinden hebben een rijke geschiedenis in ons land. Al in de zestiende eeuw kreeg deze stroming voet aan de grond in de Noordelijke Nederlanden. De doopsgezinden organiseerden zich in zelfstandige gemeenten die lange tijd niet waren toegestaan, waardoor ze zich aanvankelijk in schuilkerken huisvestten. Vanaf de wettelijke gelijkstelling van de kerkgenootschappen in 1798 konden er ook als zodanig herkenbaar gebouwde en gebruikte doopsgezinde kerken opgericht worden.

Adviesrol

Er staan in Nederland meer dan 120 (voormalige) vermaningen. Doopsgezinden hechten grote waarde aan dat erfgoed. Tegelijkertijd neemt het aantal doopsgezinden af en zijn kerksluitingen aan de orde van de dag. Doopsgezind erfgoed, met uitzondering van dat in bibliotheken, is dus sterk in beweging. In 2024 is daarom het Doopsgezind Erfgoedcentrum opgericht als onderdeel van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit te Amsterdam (ADS). Lokale doopsgezinde gemeenten nemen zelf beslissingen rondom

behoud, afstoting of herbestemming van erfgoed. Het Erfgoedcentrum adviseert hen bij die keuzes: wat kan worden behouden, wat kan herbestemd worden, en waar moet het worden bewaard? Het centrum zelf is namelijk geen bewaarplaats.

Op basis van het landelijke overzicht van doopsgezind erfgoed informeert het Erfgoedcentrum de lokale gemeenten over de cultuurhistorische waarde van hun erfgoed. Dit is mede mogelijk dankzij het lopende registratieproject van erfgoed in vermaningen. Sinds 2021 werken Museum Catharijneconvent en de ADS samen om alle doops-

gezinde kerkinterieurs en de religieuze bezittingen in woord en beeld te registreren en de collecties cultuurhistorisch te waarderen. Een bijzonder verhaal bij een voorwerp of interieuronderdeel wordt ook genoteerd.

doel is om hen een grofmazig overzicht te bieden van de doopsgezinde geschiedenis en hen de gelegenheid te geven zichzelf ergens in de brede bedding van die geschiedenis te plaatsen. De cursus brengt zowel materieel als immaterieel doopsgezind erfgoed voor het voetlicht. Bijeenkomsten vinden plaats in verschillende historische vermaningen in het land. In Pingjum, een van de oudste schuilkerkjes, komt de opkomst van dopers in de Lage Landen en de rol van leidsman Menno Simons aan bod. In de Singelkerk in Amsterdam staat het onderwerp dopers en de Verlichting centraal en brengen deelnemers een bezoek aan de unieke collectie Mennonitica bij het Allard Pierson. De negentiende-



Cursusdag in Deventer. Foto: Doopsgezind Erfgoedcentrum.

Bij kerksluitingen adviseert het Erfgoedcentrum over behoud en eventuele herbestemming van de inventaris van het gebouw. Ook kan het centrum het herbestemmingsproces van een voorwerp begeleiden, wanneer het naar een andere vermaning, een museum of andersoortige culturele instelling verplaatst moet worden. De erfgoedregistraties hebben hiermee direct praktisch nut. Aanvullend vormen ze een blijvend herinneringsdocument voor de gemeenten als hun vermaning is afgestoten, én een informatiebron voor toekomstige onderzoekers van doopsgezind erfgoed.

Verhalen

Een tweede poot van het Erfgoedcentrum is het vertellen van verhalen, bijvoorbeeld door de organisatie van een cursus over doopsgezind erfgoed. Deze cursus is in de eerste plaats bedoeld voor leden uit de doopsgezinde gemeenschap. Het

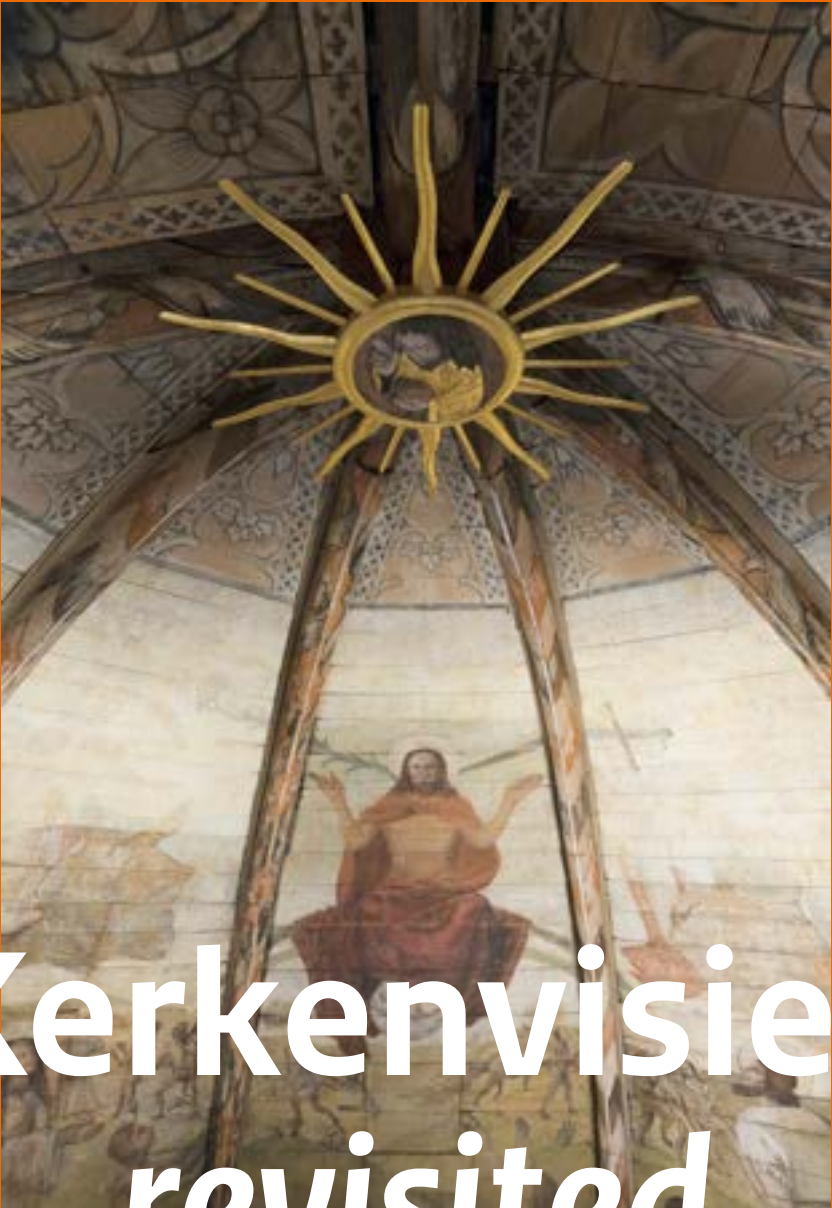
doel is om hen een grofmazig overzicht te bieden van de doopsgezinde geschiedenis en hen de gelegenheid te geven zichzelf ergens in de brede bedding van die geschiedenis te plaatsen. De cursus brengt zowel materieel als immaterieel doopsgezind erfgoed voor het voetlicht. Bijeenkomsten vinden plaats in verschillende historische vermaningen in het land. In Pingjum, een van de oudste schuilkerkjes, komt de opkomst van dopers in de Lage Landen en de rol van leidsman Menno Simons aan bod. In de Singelkerk in Amsterdam staat het onderwerp dopers en de Verlichting centraal en brengen deelnemers een bezoek aan de unieke collectie Mennonitica bij het Allard Pierson. De negentiende-

eeuwse kerk in Deventer (tegenwoordig Het Penninckshuis) vormt het toneel voor een gesprek over dopers en de opkomende vrijzinnigheid, met speciale aandacht voor schrijver en predikant Joost Hiddes Halbertsma. Het cursusprogramma bevat telkens ook een onderdeel over het kerkinterieur, de voorwerpen en de vraagstukken rondom behoud. En, niet onbelangrijk, er is bewust voldoende tijd tussen de programmaonderdelen gepland zodat deelnemers en experts onderling kennis uit kunnen wisselen.

Het Erfgoedcentrum is daarnaast bezig met het maken van een podcastserie waarvan de afleveringen parallel lopen met de onderwerpen uit de cursus, maar waarbij de focus ligt op het doorgeven van de verhalen. De podcast bestaat bijvoorbeeld aandacht aan historische teksten, vaak met een religieuze inslag, of aan de betekenis die het doopsgezind erfgoed tegenwoordig heeft. Ook verwelkomt het centrum in samenwerking met het Allard Pierson Research Fellows. Resultaten van hun onderzoek worden publiek toegankelijk gemaakt.



Ter gelegenheid van het 100-jarige bestaan van de Sint Jansbasiliek te Laren verscheen een prachtig en rijk geïllustreerd jubileumboek over het gebruik en de historie van het gebouw. Foto Chris Booms.



Kerkenvisies *revisited*

De kerkenvisie is na ruim zeven jaar niet meer weg te denken uit het erfgoedveld en de kerkelijke wereld. Inmiddels hebben meer dan 240 burgerlijke gemeenten samen met kerkgenootschappen het instrument aangegrepen om meer grip te krijgen op de toekomst van het religieus erfgoed in hun regio. Met provincie Zeeland als koploper: alle dertien Zeeuwse gemeenten maakten er een. Een handreiking en karavaan langs alle provincies zetten in op inspiratie en ondersteuning van bestuurders en ambtenaren bij het implementeren van hun visiedocument. Waar hebben alle inspanningen toe geleid en hoe gaan we de komende jaren samen verder?

Na de kerkenvisies, nu de praktijk

De afgelopen jaren heeft het programma Toekomst Religieus Erfgoed groot ingezet op het initiëren van kerkenvisies door de burgerlijke overheid. Een visie op gebedshuizen is idealiter een visie op lokaal niveau, zo was het uitgangspunt. Gemeenten kunnen immers een belangrijke rol spelen in het samenbrengen van belanghebbende partijen zoals kerkeigenaren, kerkbezoekers, omwonenden en historische verenigingen. De kerkenvisie is inmiddels een begrip, maar het uitvoeren en implementeren ervan is minstens zo belangrijk.

Tussen 2019 en 2021 konden gemeenten een financiële bijdrage aanvragen voor het maken van een kerkenvisie. Van deze mogelijkheid maakte bijna 70 procent van de burgerlijke gemeenten gebruik. Inmiddels is ruim 80 procent van hen klaar of bijna klaar met hun visiedocument. Daarnaast zijn er ook nog enkele gemeenten gestart die geen financiële middelen hebben aangevraagd. Een kerkenvisie is feitelijk een strategisch perspectief op de toekomst van de gebedshuizen binnen een gemeente of regio. De gemeente krijgt hierdoor beter zicht op de religieuze gebouwen en organisaties, maar ook op de opgaven waar de eigenaren van die gebedshuizen voor staan. En daarmee is de kerkenvisie dus pas het begin.

En nu?

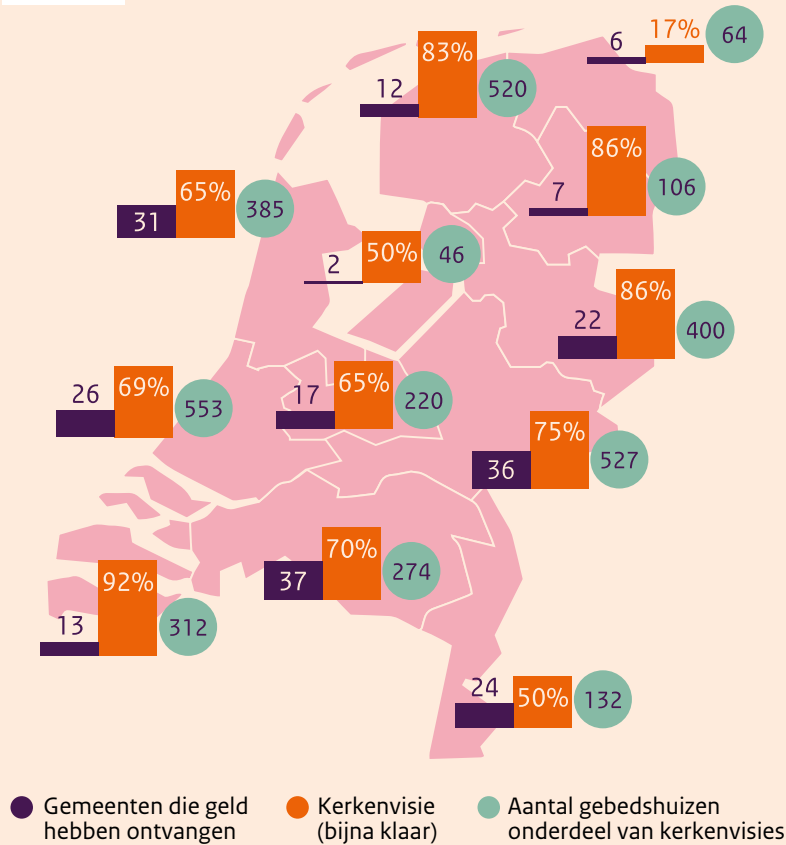
Op 28 november 2024 organiseerde het programma Toekomst Religieus Erfgoed samen met provincie Overijssel en het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel het evenement 'De toekomst van Religieus Erfgoed – na de kerkenvisies, nu de praktijk'. Vanuit het hele land kwamen ambtenaren, eigenaren en erfgoedprofessionals samen om te praten over de uitvoeringsfase. Voor wie er niet bij was; de 'After-podcast

congres Toekomst Religieus Erfgoed Zwolle' is via Spotify nog te beluisteren. Diverse voorbeelden van mogelijke vervolgstappen kwamen aan bod. Zo kun je de kerkenvisie opnemen in breder gemeentelijk beleid, je kunt afspraken vastleggen over de te nemen stappen bij leegkomende kerkgebouwen, proberen aan te sluiten bij andere domeinen binnen de gemeente of ervoor kiezen om kerkeigenaren en -beheerders structureel op gesprek uit te nodigen.

De ter inspiratie dienende handreiking 'Religieus erfgoed in beweging' licht ruim veertig gemeenten uit die opvolging hebben gegeven aan hun kerkenvisie. Allemaal op hun eigen manier. De handreiking werd in Zwolle gepresenteerd, evenals de tweede editie van 'Kerkenvisies feiten en inzichten', die de ontwikkelingen in Nederland weergeeft tussen 2021 en 2024. Daarnaast trok in 2025 de Karavaan Religieus Erfgoed in Beweging door bijna alle provincies, bedoeld om zoveel mogelijk gemeenteambtenaren te overtuigen van nut en noodzaak van het uitvoering geven aan de kerkenvisie. Ook de komende jaren zal het programma Toekomst Religieus Erfgoed doorgaan met deze missie.

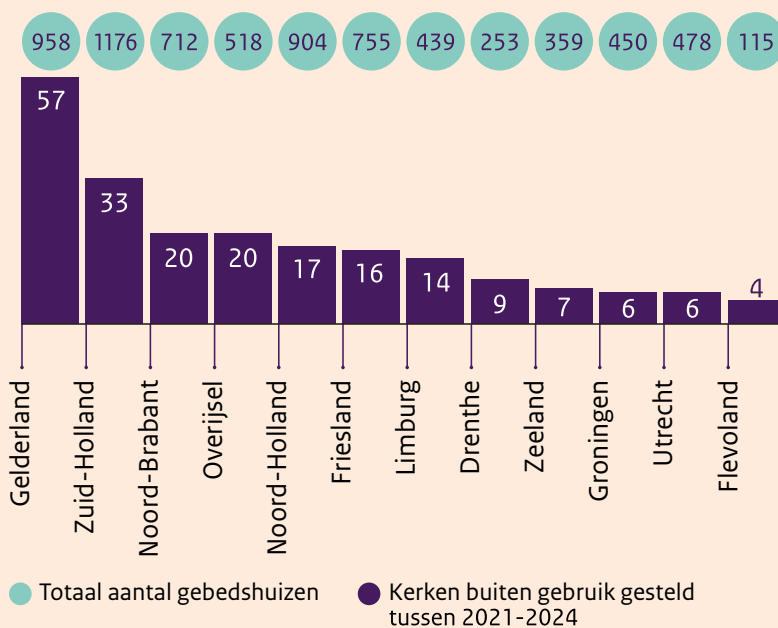
Aantal kerkenvisies (bijna) klaar per provincie

Bron: RCE



Kerken buiten gebruik ten opzichte van het totaal aantal

Bron: Reliwiki





Dag van de Herbestemming. Foto: Anna Groentjes.

Karavaan

Religieus Erfgoed in Beweging

Nederland is de afgelopen jaren vele kerkenvisies rijker geworden. Na deze visievorming is nu de tijd voor de implementatie aangebroken. De handreiking ‘Religieus erfgoed in beweging’ hielp gemeenten daarbij al op weg. Om hen nog meer te ondersteunen, trok afgelopen jaar een heuse karavaan door het land. Projectleider Lilian Grootswagers benadrukt het blijvende belang van ervaringen delen.

Inspiratie en houvast

In 2024 sloegen de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Federatie Grote Monumentengemeenten en het programma Toekomst Religieus Erfgoed de handen ineen om gemeenten te ondersteunen bij het opstellen en uitvoeren van kerkenvisies, mede in het licht van de

Omgevingswet. Maar liefst zeventig procent van de gemeenten die financiering ontvingen, had hun kerkenvisie inmiddels afgerond of stond op het punt dit te doen. Er bleek behoefte aan praktische handvatten om deze visies daadwerkelijk tot leven te brengen.

Om hen verder te helpen, werd de handreiking 'Religieus erfgoed in beweging – samen bouwen aan de toekomst' ontwikkeld. Doelgroepen waren bestuurders en gemeente-ambtenaren. Een team van vier experts – afkomstig uit de organisaties van Erfgoed.nu, MOOI Noord-Holland en de Steunpunten Cultureel Erfgoed van het Gelders Genootschap en Het Oversticht – werkte een jaar lang aan het verzamelen van inspirerende voorbeelden uit het hele land. Het resultaat: een handreiking met 44 praktijkvoorbeelden, ingedeeld in zeven thema's: communicatie, duurzaamheid, erfgoedbeleid, proces, gebruik en toekomst, domeinoverstijgend en ruimtelijk beleid. Daarnaast bevat de handreiking interviews met vijf experts die het belang van religieus erfgoed vanuit verschillende invalshoeken belichten. Niet alle verzamelde kennis kon worden opgenomen, maar het document biedt een stevige basis voor gemeenten die aan de slag willen.

Kennis delen in het land

Tijdens het samenstellen van de handreiking werd duidelijk dat veel gemeenten nog met vragen zaten over de aanpak van religieus erfgoed. Daarom werd in samenwerking met het programma Toekomst Religieus Erfgoed de Karavaan Kerkenvisie Implementatie opgezet. Het doel: per provincie mensen en kennis samenbrengen, zodat gemeenten van elkaar kunnen leren en samen kunnen werken aan toekomstbestendig erfgoed – ook gemeenten zonder eigen kerkenvisie krijgen immers met deze vraagstukken te maken. In 2025 deed de Karavaan al de provincies Zeeland, Gelderland, Overijssel en Drenthe (in combinatie), Noord-Holland, Zuid-Holland, Groningen, Limburg en Noord-Brabant aan. Voor 2026 staan bijeenkomsten gepland in Friesland en Utrecht.



Samen leren en ervaren

Op diverse locaties, in nauwe samenwerking met de provinciale erfgoedsteunpunten, vonden interactieve werksessies plaats. Het programma was gericht op actieve deelname en kennisuitwisseling. Een vast onderdeel was het rollenspel, waarin deelnemers verschillende belangen verkenden en samen naar oplossingen zochten. Dit leverde waardevolle inzichten en praktische handvatten op. Zo vertelde een van de deelnemers dat zij tijdens een gesprek met een kerk-eigenaar een aantal onderdelen uit het rollenspel in praktijk gebracht hadden.

Tijdens de workshops werd duidelijk dat vraagstukken rondom religieus erfgoed vaak domeinoverstijgend zijn en veel disciplines raken. Vroege samenwerking tussen ambtenaren en het betrekken van verschillende expertises binnen de gemeente bleken essentieel voor een effectieve aanpak. Voor eigenaren van religieus erfgoed is het vaak een zoektocht langs verschillende loketten; een gezamenlijke, integrale benadering helpt om sneller tot oplossingen en inzichten te komen.

Webinar en toekomst

Om de opgedane kennis breed toegankelijk te maken, werd in december 2025 een webinar opgenomen in de studio van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in Den Haag. Hierin kwamen naast de handreiking ook actuele thema's aan bod, zoals religieus erfgoed en interieurs en de relatie met de Omgevingswet.

De handreiking en de Karavaan hebben al veel inspiratie gebracht maar er zijn nog onderwerpen die extra aandacht verdienen, zoals kerktorens, funerair erfgoed en kerkinterieurs. Het blijft van groot belang om ervaringen met elkaar te blijven delen. Elke dag wordt immers nieuwe kennis opgedaan. We moeten samen blijven werken aan een toekomst waarin deze bijzondere gebouwen niet alleen behouden blijven maar ook kunnen blijven inspireren.

De handreiking 'Religieus erfgoed in beweging' is te vinden op toekomstreligieuserfgoed.nl.

Het webinar is terug te kijken via het YouTube-kanaal van VNGemeenten.

Hoe onze tradities

kerkgebouwen kunnen redden

Marloes Wellenberg, adviseur bij Erfgoedhuis Zuid-Holland, en immaterieel erfgoedexpert Ineke Strouken zetten zich al jaren in voor meer zichtbaarheid en bewustwording van de tradities, gebruiken en gewoonten die gemeenschappen willen doorgeven aan volgende generaties. Ze zien dat dit levende erfgoed vaak sterk verbonden is met fysieke plekken. 'Immaterieel erfgoed biedt kansen voor het behoud van ons materieel erfgoed.'



Samen met de gemeenschap zette de parochie Sint Odulpus een project op om het Driekoningenzingen met behoud van de kernwaarden aan te passen en door te geven aan de jongere generatie. Foto: werkgroep Immaterieel Erfgoed Oirschot.

Immaterieel erfgoed is lange tijd over het hoofd gezien. Zo ook bij het opstellen van de meeste kerkenvisies, waarbij de nadruk toch vooral op de gebouwen ligt.

De betekenis van religieus erfgoed is echter vooral te vinden in de wisselwerking tussen het gebouw, de mensen en hun gebruiken. Idealiter heeft een kerkenvisie dus ook aandacht voor immaterieel erfgoed. Die aanpak sluit mooi aan bij het participatieve principe van Faro en de Omgevingswet.

Erfgoedhuis Zuid-Holland kwam daarom in 2024 met de handreiking 'Borgen van immaterieel erfgoed in de kerkenvisie', vol praktische voorbeelden uit beleid, publieksactiviteiten en digitale media. Wellenberg: 'Als je deze opgave echt serieus neemt, kun je er als gemeente heel veel uithalen.'

Dat er nog veel te winnen is op het gebied van het borgen van dat immaterieel erfgoed, merkt Wellenberg aan de vragen die Erfgoedhuis Zuid-Holland van erfgoedgemeenschappen krijgt. Bijvoorbeeld over de complexe vergoedingverlening bij de gemeente of het beleid rondom geluidsoverlast van kerkklokken en carillons. Wellenberg: 'Als gemeente kun je veel meer oog hebben voor de situatie en je bijvoorbeeld afvragen of een evenement commercieel is of uit traditie geboren.'

Draagvlak

Immaterieel erfgoed in brede zin – de tradities, verhalen en herinneringen die mensen bij een bepaalde plek hebben – kan bij een herbestemming van een kerkgebouw een belangrijke rol spelen. In 2022 was Wellenberg betrokken bij een bijzonder project in Citykerk Het Steiger in Rotterdam, georganiseerd door de gemeente, Verhalenhuis Belvédère en Erfgoedhuis Zuid-Holland. In het project werden parochianen geïnterviewd die hoorden dat hun kerk zou sluiten. Wellenberg: 'Ze vertelden ontroerende verhalen over hun band met het kerkgebouw.

Die verhalen verhuisden niet zomaar mee.' Met een luistervoorstelling en luisterboek werden hun herinneringen vastgelegd en beleefbaar gehouden.

Fysieke plekken spelen dus een belangrijke rol in het borgen van immaterieel erfgoed. Andersom geldt hetzelfde.

In oktober 2025 organiseerde het Erfgoedhuis met de provincie Zuid-Holland een erfgoed-hackaton, waarbij studenten zich over een aantal vraagstukken bogen. Wellenberg:

'Interessant was dat ze de gebouwen als drager van immaterieel erfgoed zagen en die kernwaarden gebruikten als basis voor een nieuwe invulling van het gebouw.' Dat aandacht voor immaterieel erfgoed het draagvlak voor het behoud van kerkgebouwen kan vergroten, ziet ook Ineke Strouken, oud-directeur van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland. 'Immaterieel erfgoed is van wezenlijk belang, juist vanwege de betekenis die het voor elke generatie heeft. Door religieuze tradities zoals de carnavalsmis zie je dat kerkgebouwen en kapellen opeens weer actief gebruikt worden.' Dat biedt kansen, stelt zij.

Gemeente Oirschot

Een gemeente die serieus met dit onderwerp aan de slag is gegaan is het Brabantse Oirschot. Daar leverde een inventarisatie 135 tradities op die de bewoners bij Oirschot vonden horen. Voor projectleider Strouken was de opgave duidelijk: het immateriële erfgoed op zo'n manier borgen dat ook het materiële erfgoed ervan profiteert. Samen met gemeenschappen, musea en erfgoedorganisaties maakte zij een beleidsnota, met als eerste stap het zichtbaar en beleefbaar maken van de tradities en verhalen. Strouken: 'We leven in een belevingssamenleving waarin sfeer erg belangrijk is. In een tijd waarin we veel op beeldschermen zitten, zijn er juist nu kansen om elkaar te inspireren en samen te creëren.' Oirschot gaf een eigentijdse vertaling

aan bestaande feesten en rituelen door bijvoorbeeld Driekoningen te vieren met een thematische modeshow en een wedstrijdje kronen maken. En door met drie generaties het gildezilver te waarderen. Strouken: 'De gemeente Oirschot heeft een visie over hoe erfgoed met de tijd mee kan gaan. Het is zaak om je erfgoed met de samenleving mee te laten veranderen zodat het betekenis blijft hebben voor komende generaties.'

Op zoek naar Maria

Wil je als gemeente ook aan de slag met immaterieel religieus erfgoed? Start dan met een pilotproject, is Stroukens advies. In Oirschot vormde de Mariaverering een interessant aanknopingspunt. In de Mariakapel van de Heilige Eik steken ieder jaar zo'n 150.000 mensen een kaarsje aan. Strouken: 'Die plek heeft betekenis. En voor elke generatie is die betekenis weer anders. Daarom hebben we bedacht om met al die mensen een jaar op zoek te gaan naar Maria, wat resulteerde in onder andere tentoonstellingen.' Het thema van Maria als oermoeder kun je vervolgens ook verbinden met tradities uit andere landen en culturen zoals de Islam. 'Door samen op zoek te gaan weten we nu welke plekken, voorwerpen en tradities we moeten beschermen.'

In 2025 won de gemeente Oirschot de BNG Erfgoedprijs voor haar inzet om het immaterieel erfgoed te borgen. De komende jaren gaat Strouken aan de slag om met een Faro-subsidie co-creatie met musea, heemkundekringen en monumentenorganisaties te verwezenlijken.

De handreiking 'Borgen van immaterieel erfgoed in de kerkenvisie' is te vinden via de website erfgoedhuis-zh.nl.

Kerktorens in de spotlights



Een van de nieuwe trappen in de kerktorens van Garmerwolde. Hier een deel van de interactieve tentoonstelling 'Feest! In Oost en West', waarin acht religieuze feesten tot leven komen. Foto: Chris Booms.

Het bouwen en onderhouden van een toren is al van oudsher geen geringe opgave. Dat blijkt wel uit de woorden van Jezus zelf, zoals te lezen in Lucas 14 vers 18-20: je kunt geen toren bouwen zonder een beeld te hebben van de kosten. In 2025 werden Kamervragen gesteld, onder andere over de eigendomsverhoudingen en de financiële gevolgen daarvan, maar ook over klokgelui. Zo is een deel van de kerktorens voor rekening van de burgerlijke gemeente, terwijl de exemplaren gebouwd na 1797 meestal kerkelijk eigendom zijn. Daarnaast zijn er, met name bij herbestemde kerkgebouwen, torens in eigendom van stichtingen of particulieren. Het meenemen van de torens in een kerkenvisie is dan ook essentieel.

Dat van de 858 rijksmonumentale kerktorens van vóór 1798 een derde toebehoort aan de burgerlijke gemeente is het gevolg van de Bataafse tijd. In de Staatsregeling van 1 mei 1798 werd bepaald dat de burgerlijke gemeente

verantwoordelijk eigenaar was en bleef. Dit mede vanwege de publieke functies die erin waren ondergebracht: een gevangenis, een rechtbank en een uitkijkpost. Interessant is ook de rol die de kerktorens kreeg als vast punt binnen ons meetstelsel. En zelfs tegenwoordig zijn torens nog altijd relevant, bijvoorbeeld als zendmast voor ons communicatiestelsel.

Onderzoek uitgevoerd in opdracht van het programma Toekomst Religieus Erfgoed toonde aan dat er een grote variëteit aan kerktorens bestaat. Van de vele neogotische, katholieke exemplaren met bogen, nissen en hoge naaldspitsen uit de tweede helft van de negentiende eeuw, tot de asymmetrisch gesitueerde voorbeelden met zadeldakjes uit de interbellumjaren of de losstaande, open stalen of betonnen klokkentorens uit de Wederopbouwtijd. Het onderzoek, met daarin soms creatieve oplossingen voor nieuw gebruik, is te vinden op de website Toekomst Religieus Erfgoed.

Kansen voor burgerinitiatieven

Als particuliere belangenorganisatie vertegenwoordigt Erfgoedvereniging Heemschut de rol en inbreng van de burger in het vaak pijnlijke proces rond kerk-sluitingen en leegstand en de soms moeilijke weg naar een passende herbestemming. Ook voor niet-gelovigen brengt dat immers gevoelens van weemoed met zich mee. Directeur Karel Loeff praat ons bij.

Kerkenvisies

Heemschut heeft zich de afgelopen jaren via haar provinciale commissies met vrijwilligers ingezet om het instrument van de kerkenvisie actief te promoten bij gemeentelijke overheden. Onder andere in Noord-Brabant leidde dat tot een groei in deelnemende gemeenten. Met een financiële bijdrage uit het programma Toekomst Religieus Erfgoed is een toolkit ontwikkeld, met onder andere een handzaam boekje over religieus erfgoed en een brochure met voorbeelden van burgerinitiatieven bij herbestemming. Acht inspirerende filmpjes op YouTube met betrokken burgers in de hoofdrol illustreren de gekozen voorbeelden. Binnen



Bijeenkomst over kerkenvisies. Foto: Frans Schouten.

Heemschut is ook de Werkgroep Religieus Erfgoed opgericht. Een belangrijke stap waarmee het onderwerp intern beter op de kaart is gezet. De werkgroepleden adviseren de commissies, organiseren bijeenkomsten, verzorgen webinars en werken op verschillende manieren aan kennisontsluiting.

We merken dat burgerparticipatie op het vlak van religieus erfgoed bij veel gemeenten nog een heikel punt is. Vaak raken erfgoedorganisaties pas laat betrokken bij een sluiting of herbestemmingsproces. Tijdige bewustwording onder burgerorganisaties van de problematiek rond voortgezet gebruik, sluiting en verkoop en een eventuele herontwikkeling is van groot belang. Kerkgenootschappen, bestuurders en burgers weten elkaar zo eerder te vinden om na te denken over oplossingen voor moeilijke vraagstukken. De kerkenvisies zijn weliswaar tot stand gekomen uit gesprekken tussen kerkgenootschappen en gemeenten; de stem van de burger mag ook in de

uitvoering ervan zeker niet ontbreken. Bij de invulling van de omgevingsvisies is het cruciaal dat religieus erfgoed wordt meegenomen. Heemschut zal hier dan ook actief aan bijdragen. De opbrengsten van de kerkenvisies mogen wat ons betreft niet in een la belanden.

Routegids

Met deze activiteiten en ambities werd het tijd voor het bundelen van onze kennis: hoe geef je geïnteresseerde burgers op een laagdrempelige wijze informatie en handvatten op het gebied van religieus erfgoed, behoud en herbestemming? Hiervoor ontwikkelt Heemschut de routegids 'Invloed op Erfgoed', een digitaal portaal dat in het eerste kwartaal van 2026 beschikbaar zal zijn. Kennis delen, professionalisering van vrijwilligers en het toegankelijk bundelen van informatie staan hierin centraal. Met deze online gids kunnen burgers zich goed geïnformeerd inzetten voor het religieus erfgoed in hun eigen leefomgeving.

De brochure en het boek over religieus erfgoed kunnen worden besteld via heemschut.nl.



Wethouder Rens Reijnierse op de startbijeenkomst in Vlissingen. Foto: Erfgoed Zeeland.

Provincie Zeeland is koploper kerkenvisies

Alle dertien Zeeuwse gemeenten maakten de afgelopen jaren een kerkenvisie. Daarmee is Zeeland de enige provincie die de opgehaalde informatie op provinciaal niveau inzichtelijk kan maken. Peter Zwemer, adviseur bij Erfgoed Zeeland en Laura Ietswaart, adviseur bij de provincie Zeeland vertellen wat dat oplevert.

Onder begeleiding van Erfgoed Zeeland en adviesbureau COUP gingen de Zeeuwse gemeenten met een kerkenvisie aan de slag; alle 382 gebedshuizen, waaronder synagogen en moskeeën, zijn meegenomen. Schouwen-Duiveland was in 2022 de eerste met een kerkenvisie, Middelburg rondde in 2025 als laatste gemeente haar traject af. Gemeenteambtenaren waren altijd nauw betrokken, zodat het contact met eigenaren en beheerders door het proces zelf al op gang zou komen en niet alleen als aanbeveling zou dienen. 'Vaak was er al wel wat contact,' vertelt Zwemer, 'maar dat beperkte zich tot het diakonaal niveau en ging niet over de gebouwen. De problemen zijn nu wel zodanig dat de kerken waardering voelden voor het feit dat de gemeente toenadering zocht over de gebouwen.'

Uit die gesprekken kwamen enkele interessante conclusies. Zo hebben herbestemmingen niet in alle gevallen geleid tot een succesvolle nieuwe functie. Van de 105 herbestemde

gebedshuizen is de toekomst van 29 gebouwen onzeker. En de helft van de eigenaren van kerkgebouwen in religieus gebruik gaf aan dat het voortzetten van deze functie over vijftien jaar onzeker is. Zwemer: 'In het slechtste geval is dat zo ja, maar er moet dus iets gebeuren om die onzekerheid weg te nemen.' Ietswaart merkt ook dat eigenaren sneller bij gemeente of provincie aan de bel trekken. 'Hier heeft het maken van de kerkenvisies echt bij geholpen.'

Totaalbeeld

Door de dertien kerkenvisies is een provinciaal overzicht ontstaan van de staat van onderhoud en het huidige en toekomstige gebruik van Zeeuwse kerkgebouwen. Dit totaalplaatje helpt om te zien waar ondersteuning op provinciaal niveau wenselijk is en waar de gemeente eerder aan de lat staat. Waar een gemeente vastloopt, zoals bij de grote opgave van rooms-katholieke kerkgebouwen in Hulst, springt de provincie bij. Het contact met eigenaren is primair een taak van de gemeente, die ambtenaren staan er immers

het dichtste bij. Ietswaart: 'Door de korte lijntjes tussen de organisaties in Zeeland houden we elkaar wel altijd goed op de hoogte.' Op 5 februari ondertekenden de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de provincie Zeeland, het bisdom Breda en de Zeeuwse gemeenten Borsele, Goes, Hulst, Sluis en Terneuzen een samenwerkingsovereenkomst voor het behoud en de toekomstgerichte benadering van rooms-katholieke kerkgebouwen in de provincie. Een primeur in Nederland.

Alle data uit de kerkenvisies en de Erfgoedmonitor zijn inmiddels bij elkaar gezet. Om een goed beeld te krijgen hoe de verwachtingen zich de komende jaren gaan ontwikkelen, zullen deze gegevens up-to-date gehouden moeten worden in één toegankelijk systeem. Ietswaart: 'Het zou zonde zijn om de nulmeting die we nu hebben niet actueel te houden.' De provincie gaat hiermee samen met Erfgoed Zeeland aan de slag en komt hiervoor in 2026 met nieuw beleid.

Geld voor implementatie

Sommige Zeeuwse gemeenten, waaronder Schouwen-Duiveland en Borsele, zijn al gestart met de implementatie van hun kerkenvisie. De provincie wil die 'fase 2' graag verder ondersteunen. Daarom opent zij begin 2026 een subsidie-regeling waar elke gemeente laagdrempelig een bedrag kan aanvragen. Ietswaart: 'In elke gemeente spelen andere vraagstukken en de een is verder dan de ander. Gemeenten mogen daarom zelf kiezen waar ze op inzetten.' De subsidie moet een impuls geven om aan de slag te gaan met de

implementatie, of dat nu een herbestemmingsonderzoek betekent of het borgen van de kerkenvisie in het omgevingsplan. Erfgoed Zeeland en COUP ontwikkelden eerder een menukaart met mogelijke vervolgacties van de kerkenvisie die ter inspiratie kunnen dienen voor gemeenten die aan de slag willen gaan.

2026 kerkenjaar

Het overkoepelende beleid en de brede aanpak die het provinciale totaalbeeld kan opleveren, stemmen Zwemer en Ietswaart hoopvol richting de toekomst. Ietswaart: '2026 wordt voor Zeeland een echt kerkenjaar, dus ik hoop op mooie resultaten.' Het erfgoedteam van de provincie probeert actief de koppeling te leggen met andere opgaven zoals woningbouw en de groeiende vraag naar maatschappelijke voorzieningen in de regio. De Zeeuwse gemeenten op hun beurt geven duidelijk aan dat ze graag ondersteuning krijgen bij het onderhouden van het opgebouwde netwerk met kerkeigenaren. Erfgoed Zeeland heeft ondertussen veel uitwisseling met de andere provinciale steunpunten, met name in de werkgroep religieus erfgoed waar zij samenwerken met de steunpunten van Overijssel en Zuid-Holland. Zwemer: 'Het is ook echt een leuk onderwerp. Soms kun je een betrokken vrijwilliger met iets heel kleins al een stap verder helpen. Er is in elk geval veel energie richting de toekomst.'

Ga voor de 'Infographic Kerkenvisies Zeeland' en 'Menukaart fase 2 kerkenvisies' naar erfgoedzeeland.nl.



De wethouders van Veere, Kapelle, Borsele en Vlissingen ontvangen hun kerkenvisie. Foto: Erfgoed Zeeland.



De Grote Kerk te Wageningen, eigendom van Stichting Oude Gelderse Kerken, werd zes jaar geleden verduurzaamd en geschikt gemaakt voor multifunctioneel gebruik. Foto: Chris Booms.



Energiescans maken, ledverlichting toepassen of een wadi aanleggen: kerken zijn volop bezig met duurzaamheid. Het is en blijft een grote opgave, met forse uitgavenplaatjes. Soms gepaard gaand met ingewikkelde financieringstrajecten en standaardoplossingen die voor kerkgebouwen onhaalbaar of zelfs onwenselijk zijn. Het verduurzamen van gebedshuizen gaat echter niet alleen over energielabels, zonnepanelen en warmtepompen. Integendeel, het gaat juist ook over de kleinere praktische maatregelen die de behaaglijkheid van de ruimte verhogen. En over andere vormen van duurzaamheid zoals circulair materiaalgebruik of het maken van bewuste keuzes. Zoals verantwoord verbouwd voedsel of het leven volgens het ritme van de seizoenen.

Samen naar een duurzame toekomst van gebedshuizen



Binnen de Rijksoverheid werken de programma's Erfgoed & Duurzaamheid en Toekomst Religieus Erfgoed nauw met elkaar samen. Programmaleiders Frank Buchner en Judith Toebast blikken terug op hun samenwerking aan een duurzame toekomst voor gebedshuizen in Nederland en kijken vooruit: welke stappen zijn er nog te zetten?

Een tent in de Grote Kerk van Oosthuizen in het kader van het project Stof tot Nadenken.
Foto: Sander van Wettum.



Wat is de grootste opgave als het gaat om het toekomstbestendig maken van de gebedshuizen in Nederland?

Judith Toebast: 'We merken dat veel eigenaren spreken van torenhoge energiekosten. Vroeger accepteerde men een koude omgeving gemakkelijker: je trok een jas aan en had minder hoge verwachtingen van comfort tijdens een kerkbezoek. Daarnaast zitten de kerken tegenwoordig vaak minder vol dan vroeger en ook dat doet afbreuk aan de behaaglijkheid. Gebedshuizen stoken harder, maar verwarmen minder mensen; dat voel je in de portemonnee. Om middelen over te houden voor onderhoud, restauratie of verduurzaming, moeten deze kosten dus op de een of andere manier worden gedrukt.'

Frank Buchner vult aan: 'Inderdaad, de urgentie zit 'm vaak in het reduceren van stookkosten. Vaak wordt in eerste instantie gedacht aan groot-schalige, kostbare verduurzamingsmaatregelen, terwijl je directe impact kunt maken door de bezoekers te verwarmen in plaats van het hele gebouw. De crux is dus: hoe zet je in op een duurzamer en bewuster gebruik?'

Welke rol speelt duurzaamheid in het toekomstbestendig maken van gebedshuizen?

Toebast: 'Een grote rol, zeker als je een duurzaam gebruik ook als verduurzamingsmaatregel ziet.'

Is deze rol de afgelopen jaren veranderd?

Buchner: 'Ja, we merken dat het nadenken over verduurzaming steeds vanzelfsprekender wordt. Daarnaast is er steeds vaker sprake van herbestemming van kerken, kloosters en andere religieuze gebouwen. Vaak krijgen deze gebouwen een nieuwe eigenaar die in

een integraal restauratieplan veel aandacht heeft voor verduurzaming.'

Hoe werken de programma's Toekomst Religieus Erfgoed en Erfgoed & Duurzaamheid samen?

Toebast: 'Erfgoed & Duurzaamheid ontwikkelt de kennis op het gebied van duurzaamheid en verduurzaming van religieus erfgoed. Toekomst Religieus Erfgoed zet zich in om deze kennis te verspreiden. Ook signaleren we welke vraagstukken er spelen en welke onderzoeken nodig zijn.'

Buchner: 'Denk bijvoorbeeld aan een vraagstuk als dat van de orgels. Een voor de hand liggende manier om energie te besparen is het verlagen van de temperatuur. Maar welke impact heeft dit temperatuurverschil op de materialen en op het geluid? Uit onderzoek van experts blijkt bijvoorbeeld dat voor het orgel de temperatuur prima wat lager kan.'

Welke 'openbaring' op het gebied van verduurzaming van gebedshuizen is jullie bijgebleven?

Toebast: 'Ik denk dat het belangrijk is om niet te vergeten dat vele gebedshuizen in Nederland al eeuwen bestaan, en dat daarin ook al duurzaamheid zit.'

Buchner: 'Precies. Vraag jezelf af welke rol een kerk vroeger speelde in het dorp. Het was een soort overdekte buitenruimte om samen te komen. Hoe kunnen we die kerk – in onverwarmde staat – ook in het heden eenzelfde soort rol geven in het stedelijk weefsel? Low-tech herbestemmen heeft wat mij betreft de toekomst.'

Toebast: 'Sommige technologische oplossingen zijn desalniettemin

inspirerend: zo is in Arnhem bijvoorbeeld geëxperimenteerd met waterstof. Het plan is om de verwarming van de Eusebiuskerk met gasbranders om te bouwen tot waterstofbranders.'

Tot slot: hoe ziet de toekomst van het religieus erfgoed eruit, als het aan jullie ligt? Welke zaken leken nooit mogelijk, maar hoop je te zien veranderen?

Toebast: 'Onze gemeenschappelijke droom is uiteraard dat de gebedshuizen gewoon blijven bestaan en hun cultuurhistorische waarden behouden. We willen eigenaren en bestuurders meer leren over hun aandeel in de CO₂-reductie, een belangrijke doelstelling van de Routekaart Duurzaam Erfgoed. Zij kunnen impact maken. De energietransitie bestaat immers uit vele kleine en grote stappen. Het zou mooi zijn als het religieuze erfgoed ook een wezenlijk aandeel levert in de CO₂-reductie. Ook bestaat er de wens om een zogenaamde Community of Practice op te zetten. We merken dat er bij onder andere kerkbesturen behoefte is om meer over duurzaamheid te leren. We zouden contactmomenten kunnen faciliteren waarop kennisuitwisseling kan plaatsvinden.'

Buchner: 'Als ik ver de toekomst in kijk dan hoop ik dat men meer *out of the box* gaat denken over de mogelijkheden, ook in het belang van de toekomst van deze gebouwen. Als een kerk geen kerk meer kan zijn, laat zo'n vrijgekomen gebouw dan een plek zijn om een andere gebiedsopgave op te lossen en een bijdrage te leveren aan de verduurzaming van een gebied. Veel gebedshuizen zijn zo anders dan andere typen monumenten. Het verduurzamen ervan is pionieren: juist dit biedt volop kansen voor creativiteit en innovatieve oplossingen.'



Marije van der Poel in de tuin van Klooster Nieuw Sion.

Foto: Elisabeth Ismail Photography.

Groene kerken als duurzame onderstroom in de samenleving

Klimaatverandering en verlies van biodiversiteit zijn meer morele dan technische vraagstukken. Daarom is het goed dat ook geloofsgemeenschappen hierover in gesprek gaan, stelt Carla Dik-Faber. Het project GroeneKerken ging daarom in 2011 van start, als inspiratiebron en praktische gids voor kerken. Inmiddels hebben ongeveer 550 kerken uit meer dan 20 denominaties zich aangesloten, en hun aantal blijft groeien.

In groene kerken leven mensen hun geloof door niet alleen goed voor elkaar maar ook voor de aarde te zorgen. Dat gebeurt heel zichtbaar met praktische stappen, denk aan duurzaam verbouwde koffiebonen en gekweekte bloemen, zonnepanelen op het dak, een biodiverse kerktuin, een schoonmaakactie in de wijk of een buurtmaaltijd. Veel kerken organiseren regelmatig een kerkdienst over groene teksten in de Bijbel. En steeds meer groene kerken ontwikkelen zich tot oefenplekken voor een vernieuwde levensstijl; binnen de ecologische grenzen van de aarde, gebaseerd op dankbaarheid en wederkerigheid. Een vreugdevolle manier van leven die de wereld kan veranderen.

Handboek

In 2025 verscheen het *Handboek kerkvergroeners*, een praktisch én verdiepend kompas voor kerken die serieus werk willen maken van scheppingszorg. Er staan ook praktijkverhalen in, zoals de Forest Church van De Lichtboog in Houten. Elke maand gaat een groep daar naar de 'buitenkerk' om de verbinding met de natuur en de seizoenen te ervaren, en te overdenken wat de natuur ons over God wil leren.

Klooster Nieuw Sion bij Deventer is een woongemeenschap waar men leeft volgens het ritme van de dagen en seizoenen, tot bloei van de aarde en de mensen die er wonen. Een van de bewoners Marije van der Poel vertelt: 'In gesprekken over het klimaat mis ik vaak het genieten van de goedheid van de schepping. Het gaat niet om 'ik mag dit of dat niet', maar om ruimte creëren voor verbinding en daarin vreugde ervaren.'

Onderstroom

Juist vanuit de kerk als waarden-gemeenschap kan een tegengeluid klinken tegen het individualisme en consumptisme van onze tijd. Jan Rotmans, een autoriteit op het gebied van transities en duurzaamheid, spreekt over de 'onderstroom': als 20 tot 25 procent van de bevolking andere keuzes maakt, bereiken we het kantelpunt naar een duurzamere samenleving. Groene kerken behoren samen met duurzame bedrijven en organisaties en heel veel 'mensen van goede wil' tot die onderstroom. We laten zien dat andere keuzes mogelijk zijn en verbinden ons met elkaar, met de natuur en met iets wat groter is dan onszelf.

Verduurzamen begint niet bij de maatregel, maar bij de mens

We moeten en kunnen verduurzamen. Dat is het credo van de Routekaart Duurzaam Erfgoed. Wie duurzaamheid zegt, denkt al snel aan gewelfisolatie, voorzetramen en vloerverwarming. Alles wordt eindeloos doorgerekend op energiebesparing, kosten en terugverdientijd, met de belofte van een zuiniger gebouw. Maar hoe duurzaam is zo'n technische routekaart nu werkelijk?

Anders dan een technische routekaart doet vermoeden zie ik duurzaamheid niet als een project dat je afrondt, maar als een houding die je volhoudt. Want juist in ons gedrag ligt de sleutel tot werkelijke verduurzaming.

Eeuwenlang leerden we, uit noodzaak gedreven, spaarzaam om te gaan met energie en materialen. Wat we vandaag circulair noemen, was ooit vanzelfsprekend: niets verspillen en werken met wat er voorhanden is – denk aan hergebruiken, recyclen en het gebruik van biobased materialen. Onderhoud was evident en hergebruik creatief. Die zorgvuldigheid zat diep verankerd in onze cultuur, zeker in religieuze gebouwen die generaties lang werden doorgegeven en waarbij achter elke balk, steen, tegel, schildering en gebruik een verhaal schuilt.

‘Misschien kunnen we het zorgvuldig handelen opnieuw eigen maken’

Tegenwoordig laten we ons verleiden door onbeperkt comfort, altijd beschikbare energie, snelle oplossingen en gemak. Elke vooruitgang die we boeken in efficiëntie en verduurzaming doen we vervolgens teniet door doeleloos en onbeperkt te consumeren. Zo zal een beter geïsoleerde kerk sneller verleiden om de thermostaat hoger te zetten of meer ruimtes te verwarmen. Niet uit kwade wil, maar omdat aandacht verslapt. Het lukt ons maar niet om aan deze boemerang te ontsnappen.

Misschien kunnen we verduurzaming zien als een uitnodiging om nieuwe gewoontes en gebruiken te ontwikkelen, die ons verleiden om zorg te dragen en moeite te doen. Om zo het zorgvuldig handelen opnieuw eigen te maken. Het zou mij niet verbazen als we daar, als mens en als gemeenschap, gelukkiger en gezonder van worden. Zoals we een kaars niet achteloos aansteken, zo ook kunnen we water, licht, lucht, warmte, elektriciteit en materialen gebruiken: met aandacht, op het juiste moment en op een aangewezen plek. Niet vanuit schaarste, maar vanuit de rijkdom om zorg te mogen dragen voor het materiaal dat je aan het hart gaat, net als het verhaal dat het een ziel geeft.

ir. Jill Vervoort
Projectleider Erfgoed en Duurzaamheid
bij de Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed



Radicaal vergroenen met Green Deal Gebedshuizen



De wadi bij de Nieuwe Kerk. Foto: Carolien van Merksteijn.

In Arnhem ging de gemeente naar aanleiding van het kerkenvisie-traject meteen aan de slag met het ondersteunen van de verduurzamingsbehoefte onder eigenaren en beheerders. Door niet alleen de voetafdruk maar ook de handafdruk aan te pakken, zijn na twee jaar Green Deal Gebedshuizen belangrijke stappen gezet. Projectleider Rosan Pallada: ‘Ook in gedrag is er veel veranderd.’

Tijdens de gesprekken die de gemeente voor de Toekomstverkenning Gebedshuizen in 2022 voerde, gaf ruim tachtig procent van de kerkgebouwen, moskeeën en kapellen aan dat ze graag hulp wilden bij het verduurzamen van hun gebouwen. Terwijl voor het Actieplan Religieus Erfgoed Arnhem nog geld bij elkaar werd gezocht, gingen de gemeente, adviesbureau Kathedraaldenkers, geïnteresseerde eigenaren, provincie Zuid-Holland en het intergemeentelijk subsidiebureau om tafel. De uitkomst was een intentieverklaring met duidelijke doelstellingen om samen te werken aan verduurzaming. Twaalf Arnhemse gebedshuizen ondertekenden de Green Deal in 2023.

Voet- én handafdruk

De thema's in de intentieovereenkomst zijn bewust breed getrokken naar energiebesparing, vergroening en klimaatadaptatie, circulariteit en mobiliteit. Een aanvullende vraag vanuit de gemeente was om de gebedshuizen niet alleen te



Laatste bijeenkomst bij de Turkiyem moskee in 2025. Foto: Ali SaadWadi.

helpen om de voetafdruk van hun gebouw te verkleinen, maar hen ook te inspireren om hun persoonlijke handaafdruk te vergroten. Pallada: 'Juist deze doelgroep kan een belangrijke rol vervullen in het stimuleren van gedragsveranderingen. En dat werpt nu inderdaad zijn vruchten af.'

De deelnemende gebedshuizen zijn in religieus gebruik of hebben een duidelijke maatschappelijke functie. Pallada: 'Verduurzamen met een onzekere toekomst is ingewikkeld. Dan zou je bij een bestemmingswisseling zomaar opnieuw kunnen moeten beginnen.' Naast de twaalf gebedshuizen die de Green Deal ondertekenden, waren ook enkele agendaleden aangesloten die mee konden kijken. Ook de Eusebiuskerk, tegenwoordig een museum, ondertekende de Deal. Omdat de kerk al veel aan haar voetafdruk had gedaan, richtte zij zich vooral op het inspireren van haar bezoekers. Op de handaafdruk dus.

Dat uitgerekend de gemeente Arnhem de eerste Green Deal voor gebedshuizen in Nederland realiseerde, is geen toeval. Pallada: 'Gemeente Arnhem heeft veel binding in de wijk en sterke connecties tussen de verschillende afdelingen. Mensen zoeken elkaar op, waardoor erfgoed niet pas op het einde van een traject erbij wordt gehaald.' Onder het mom 'radicaal vergroenen' gingen wijkteams al van deur tot deur om de bewoners hulp te bieden met concrete vragen. 'Binnen een paar maanden is er dan ook echt iets gerealiseerd.' Arnhem sloot bovendien al eerder Green Deals met andere typen vastgoed zoals bedrijventerreinen en zorginstellingen. Er lag dus al een conceptplan om toe te passen op de opgave van het religieus erfgoed.

Subsidiepotjes

De aangesloten gebedshuizen konden gebruik maken van de subsidieregelingen van de gemeentelijke afdelingen zoals energiearmoede, vergroening en circulariteit. Ook konden ze vanuit de gemeente een energicoach laten adviseren op te ondernemen stappen. Daarnaast werd een lening in het leven geroepen waarbij monumenten – vanwege de vaak relatief dure oplossingen – een hoger percentage ontvangen. Al snel werd duidelijk dat het niet voldoende was om een lijstje met subsidiemogelijkheden uit te delen. Pallada:

'Men denkt vaak "er is toch een potje, waarom vragen ze het dan niet aan?". Maar hoewel de intrinsieke motivatie er bij gebedshuizen wel is, hebben de meeste eigenaren – vrijwilligers die met het verduurzamingsvraagstuk nóg een extra taak op hun bordje hebben gekregen – net iets meer ondersteuning nodig.' Daarom gingen collega's langs om hen stap voor stap mee te nemen. Waardevol bleek ook het ontzorgingstraject van de provincie Gelderland, dat overigens nog tot eind 2027 doorloopt. 'Verduurzaming is gewoon een ingewikkeld, eng en vooral duur proces. Dan is het fijn als iemand met je meekijkt.' Het traject biedt onder andere een energiescan en helpt met de aanvraag van de DUMAVA-subsidie.

Resultaten

Inmiddels zijn de uitkomsten van twee jaar Green Deal bekend en zijn er vooral veel eerste stappen gezet: energiescans zijn gemaakt, ledverlichting is aangebracht, bomen werden aangeplant en maatregelen zijn genomen om voedselverspilling tegen te gaan. De energiecijfers laten zien dat de beoogde reductie van twintig procent ruimschoots is gehaald. Door de energiescans is een goed beeld ontstaan van de opgave en de beste mogelijkheden om de ambities te halen. Gebedshuizen die al verder waren met energiebesparing hebben zich meer gericht op vergroening en het vergroten van de handaafdruk. Zo was er aandacht voor biodiversiteit in de tuin, zijn er duurzame nieuwsbrieven ontwikkeld en wordt verduurzaming meegenomen in het gebed. Veel leden van geloofsgemeenschappen gingen bovendien ook thuis aan de slag. Natuurlijk is niet overal alles gelukt. Pallada: 'Vooral bij rijksmonumentale rooms-katholieke kerkgebouwen zie je dat het niemand lukt om echt volledig gasloos te worden. Die laatste loodjes zijn vaak het allerduurst. Maar een kerk zoals de Martinus hoeft nu alleen nog op piekmomenten bij te verwarmen met gas.'

Hoewel de Green Deal officieel is afgerond, zullen de structurele subsidiepotjes besteedbaar blijven. Ook de loketfunctie bij de gemeente die zo waardevol bleek, blijft in aangepaste vorm bestaan. De bedoeling is dat de deelnemers de bijeenkomsten zelf op gaan pakken om met elkaar in gesprek te blijven. De gemeente biedt ondersteuning waar nodig.

Verduurzaming vraagt consistent beleid

Hoe kijken kerkeigenaren naar duurzaamheid en waar lopen zij tegenaan? Vertegenwoordigers van de commissie kerkelijke gebouwen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO-K), Karien van Velsen en Margreet Parlevliet, en Joost Schelling signaleren nog steeds terughoudendheid onder eigenaren en beheerders. Ze roepen lokale en bovenlokale overheden daarom op tot het maken van duidelijk en vooral stabiel beleid, én doen een oproep aan kerkeigenaren: 'Je kan meer dan je zelf denkt!'



Kerkrentmeesters Johan Hagen en Martin Oussoren uit duurzaamheidscommissie van de Oude Kerk te Putten. Foto: Willem Jan de Bruin.



An de wil en wens om te verduurzamen schort het bij kerkeigenaren en -beheerders niet. De stijgende energiekosten zijn daar – naast de ambitie om goed voor de wereld te willen zorgen – logischerwijs de belangrijkste motivatie voor.

De oorlog in Oekraïne en de energiecrisis die daarop volgde zijn recent de belangrijkste aanjagers geweest. Tegelijkertijd zijn het ook de financiële kosten die hen tegenhouden om verduurzamingsmaatregelen te nemen. 'Voor kerkeigenaren staat of valt de haalbaarheid van verduurzaming met de mate van de investeringen die zij moeten doen op de lange termijn,' verklaart Schelling. 'Een warmtepomp bijvoorbeeld vergt een grote investering, terwijl het rendement voor een kerkgebouw vaak erg laag is en de ingreep veel vergt van het gebouw.' Van Velsen vult aan: 'Verduurzamingsmaatregelen vragen altijd bijkomende kosten, zoals een aanpassing aan de bestaande installaties. En deze kosten kun je lang niet altijd opnemen in je subsidieaanvraag.'

Ook een gebrek aan expertise speelt eigenaren vaak parten. Parlevliet: 'In de laatste jaren is de technologische en maatschappelijke ontwikkeling rond verduurzaming erg snel gegaan. Dat vraagt veel actuele kennis van vrijwilligers.' Want waar moet je beginnen? Hoe doe je bijvoorbeeld een nulmeting? En hoe houd je het klimaat van je ruimtes goed? Kleine tot middelgrote kerkgebouwen missen de tools om gedegen analyses van mogelijkheden en onmogelijkheden te maken, vertelt Schelling. 'En als je van start gaat, zorg er dan voor dat anderen er ook van kunnen leren. Zowel op het gebied van technische middelen als in het proces van verduurzaming.'

Behaaglijkheid voorop

Verduurzaming voelt dus nog altijd als een forse opgave. De huidige standaardoplossingen zijn simpelweg niet altijd goed toepasbaar op kerkgebouwen. Van Velsen: 'Verduurzamen is leuk als je een gebouw veelvuldig gebruikt, liefst op het moment dat het zonnetje schijnt.' Laat dat voor een kerkgebouw nou net niet op gaan. 'Zeker als je kerkgebouw alleen voor de zondagsdienst geopend is, is het logisch dat je terugschrikt van de terugverdiëntijden van grote investeringen. In dat soort gebouwen moet je het niet willen hebben over duurzaamheid, maar eerder over behaaglijkheid.' Relatief kleine maatregelen zoals stralingswarmte door middel van infrarood, of een kussentje op de bank bieden hier uitkomst. Een gasgestookte bijverwarming is dan helemaal niet gek, stelt Van Velsen, ondanks de onzekere energieprijzen.

Er is vaak al veel winst te behalen door eens kritisch door je gebouw heen te lopen. Schelling: 'Breng je huidige verbruik in kaart en vraag jezelf af welke energie je nodig hebt en wat je daarvan duurzaam kunt opwekken.' Het overgebleven stukje kan dan best gasgestookt blijven, vindt ook hij. 'Zolang je maar een bewuste afweging hebt gemaakt. Want als je niks doet, gaat het alleen maar meer geld kosten.' Hierbij is flexibiliteit vanuit beleidsmakers een vereiste. 'Durf mee te bewegen met de aanpassingen die nodig zijn in het gebouw. Ga als gemeenteambtenaar bij eigenaren langs, help bij die nulmeting en kijk wat er in de bestaande situatie mogelijk is.'

Steeds meer eigenaren zoeken ook naar creatieve oplossingen, zoals het concept van een zomer- en winterkerk. In de zomer maak je gezamenlijk gebruik van het monumentale kerkgebouw, en in de wintermaanden verhuis je naar het moderne kerkgebouw of bijgebouw dat wel goed verwarmd kan worden. Parlevliet: 'Dat bevordert ook de uitwisseling tussen verschillende gemeenschappen.' Van Velsen gaat nog een stap verder. 'Sommige eigenaren vragen zich inmiddels ook af: waarom stoken we eigenlijk? Toen deze kerk gebouwd werd zat er ook geen verwarming in.'

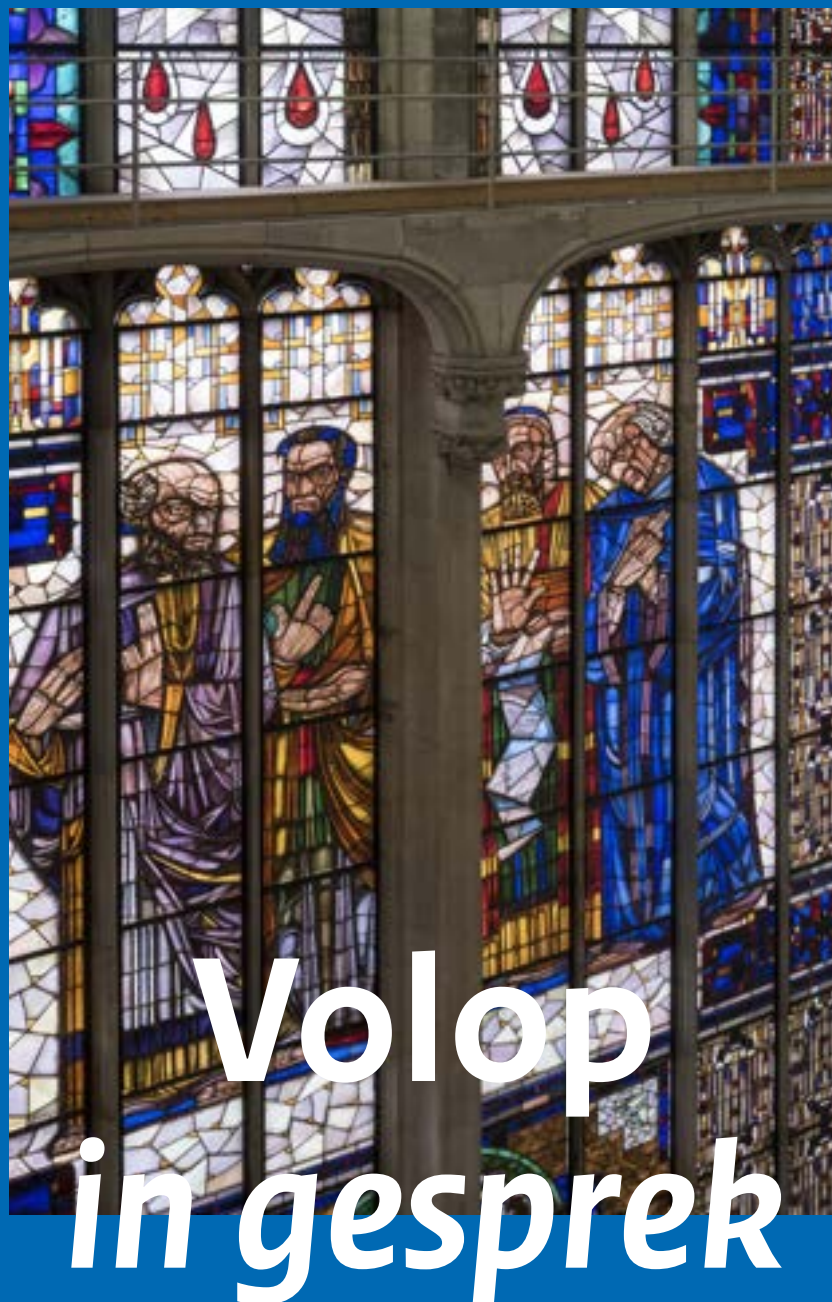
In elkaar investeren

Het CIO-K is heel blij met de stappen die al zijn gezet, zoals de provinciale subsidies, hulplokken en de dumava-regeling. Steeds meer kerken weten ook hun weg te vinden naar de ontzorgingstrajecten van de provincie. De terughoudendheid die de kerkelijk vertegenwoordigers bij eigenaren en beheerders signaleren zit hem vooral in inconsistent beleid. Schelling: 'Kerkeigenaren kunnen trouwens ook meer dan zij zelf soms denken. Door te investeren in kennis, elkaar op te zoeken en actief het gesprek aan te gaan met gemeente en provincie, groeit de ruimte om stappen te zetten.' Tegelijkertijd vragen die stappen om een duidelijke horizon: het helpt wanneer op landelijk, provinciaal én gemeentelijk niveau een consistente koers wordt gevaren, zodat kerkeigenaren weten waar zij aan toe zijn. Eigenaren met verduurzamingswensen hebben duidelijkheid nodig, over terugverdiëntijden, tegemoetkomingen en fondsenopties bijvoorbeeld. Die kaders moeten niet te vaak wisselen, het wordt dan voor een vrijwilliger lastig om zijn kennis up-to-date te houden. Als overheid en kerken op die manier in elkaar investeren, kan ieder kerkgebouw – groot of klein, monumentaal of modern – een zichtbaar uithangbord worden van zorg voor de schepping.





Het orgel in de Grote of Maria Magdalenakerk in Goes. Foto: Chris Booms.



Volop *in gesprek*

Het uitwisselen van kennis en het delen van ervaringen was vanaf het begin van het programma Toekomst Religieus Erfgoed een van de belangrijkste uitgangspunten. Met behulp van de nieuwsbrief, website, congressen, estafettetafels en online seminars proberen we iedereen zo veelzijdig en goed mogelijk te informeren en mogelijkheden te bieden voor input. Want iedere partij heeft zijn eigen perspectieven en wensen, ook ten aanzien van samenwerking. Een bijzonder voorbeeld is de samenwerkingsovereenkomst voor rooms-katholieke kerkgebouwen in Zeeland, die eind 2025 werd ondertekend. Deze markeert in elk geval al een nieuwe fase in de gezamenlijke aanpak van de toekomst van het religieus erfgoed.



De partijen bij de ondertekening in de Sint-Willibrordusbasiliek in Hulst. Foto: provincie Zeeland.

Samen werken aan de toekomst

van rooms-katholieke kerken in Zeeland

Op 5 februari 2026 ondertekenden de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), provincie Zeeland, het bisdom Breda en de gemeenten Borsele, Goes, Hulst, Sluis en Terneuzen een samenwerkings-overeenkomst voor de toekomst van rooms-katholieke kerkgebouwen in Zeeland. De overeenkomst heeft een looptijd van vijf jaar. Voor het eerst wordt in Nederland op deze schaal samengewerkt aan de toekomst van rooms-katholieke kerkgebouwen.

Kerktorens bepalen al eeuwenlang het Nederlandse landschap. In Zeeland, met zijn open ruimte en weidse vergezichten, zijn deze gebouwen nog nadrukkelijker aanwezig. Tegelijkertijd staat de toekomst van veel kerkgebouwen onder druk. Daardoor groeit de vraag hoe deze markante plekken ook in de toekomst betekenisvol kunnen blijven. Volgens Susan Lammers, algemeen directeur van de RCE, gaat het daarbij om meer dan alleen monumentenzorg. Kerkgebouwen dragen verhalen, herinneringen en gemeenschapsgevoel met zich mee. 'Zelfs wanneer de liturgische functie verandert, blijft de betekenis bestaan: in steen en ruimte, maar vooral in de mensen die ermee verbonden zijn,' benadrukte zij bij de ondertekening.

Samen verantwoordelijkheid nemen

De opgave rond religieus erfgoed raakt kerkbesturen, overheden, erfgoedorganisaties en lokale gemeenschappen. Geen van deze partijen kan de uitdaging alleen aangaan. De Zeeuwse samenwerking is daarom gericht op kennisdeling, vroegtijdige afstemming en het gezamenlijk zoeken naar oplossingen, voortbouwend op initiatieven van de afgelopen jaren. Bisdom Breda ontwikkelde beleid voor een zorgvuldige omgang met kerkgebouwen, met aandacht voor pastorale continuïteit

en religieuze betekenis. Gemeenten stelden kerkenvisies op waarin het lokale kerkenbestand systematisch in kaart is gebracht. Deze visies kwamen tot stand in dialoog met parochies, inwoners en erfgoedorganisaties en vormen een belangrijke basis voor toekomstige keuzes. Provincie Zeeland speelt een verbindende rol als ondersteuner en adviseur van de betrokken partijen. De RCE heeft vanuit het programma Toekomst Religieus Erfgoed kennisontwikkeling gestimuleerd en samenwerking tussen overheden en kerkelijke partijen aangejaagd.

Behoud door ontwikkeling

In de komende jaren wordt per kerkgebouw bekeken welke toekomst het meest passend is. Daarbij spelen factoren als cultuurhistorische waarde, de rol van de geloofsgemeenschap, maatschappelijke behoeften en de transformatiemogelijkheden een rol. Volgens Lammers vraagt dit proces soms om lastige keuzes. 'Behoud vraagt soms om ontwikkeling. Hergebruik – ook wanneer dat verandering met zich meebrengt – is vaak beter dan langdurige leegstand en verval.' Met deze overeenkomst spreken Rijk, provincie, bisdom en gemeenten af om intensief samen op te trekken. Zeeland laat hiermee zien hoe samenwerking kan bijdragen aan een toekomst waarin kerkgebouwen zowel hun herkenbare plek in het landschap als in de samenleving behouden.

Veel meer dan een stapel stenen

Of het nu over kerkgebouwen gaat, over woningen of overheidsgebouwen: een gebouw is nooit slechts een stapel stenen, technische reksom of vastgoedcategorie. Een gebouw is een relatie, tussen mensen onderling, tussen verleden en toekomst, tussen systeemwereld en leefwereld. Dat inzicht is misschien wel nergens zó relevant als bij religieus erfgoed.

Kerkgebouwen staan vaak op betekenisvolle plekken voor stad en dorp. Ze zijn gebouwd vanuit een diep besef van gemeenschap en continuïteit. Ze belichamen een duurzaamheidsgedachte die actueler is dan ooit en al in de negentiende eeuw door de Engelse criticus van kunst, architectuur en samenleving, John Ruskin, werd verkondigd: *als we bouwen, laten we dan bedenken dat we voor de eeuwigheid bouwen*. Daarmee zijn gebedshuizen een voorbeeld voor de huidige bouwpraktijk en de beoogde levensduur van gebouwen. Toch worden ze geregeld gezien als een probleem, vanwege leegstand, onderhoudskosten en herbestemmingsopgaves. Het gesprek gaat al snel over functies, exploitatie en vierkante meters. Dat is zeker nodig, maar er is zoveel meer om het over te hebben.

Zouden we niet anders moeten kijken? Of het nu gaat om kerkgebouwen, woningen of overheidsgebouwen: de kernvraag is niet alleen wat we met een gebouw doen, maar ook hoe het zich verhoudt tot zijn omgeving. Wie ruimte krijgt, neemt verantwoordelijkheid. Wie bouwt, draagt bij aan het geheel. Precies dat principe van wederkerigheid ligt ook besloten in veel kerkgebouwen. Ze waren nooit alleen bedoeld voor de gelovigen, maar fungeerden ook als schuilplaats, markt, ontmoetingsplek en oriëntatiepunt.

*‘Ruimte is nooit helemaal van ons alleen,
maar ook altijd van ons samen’*

Bij overheidsgebouwen zie ik dat deze meer en meer veranderen in onneembare forten. Er zijn gesloten hekken en protocollen die het vertrouwen ondermijnen. Terwijl

openheid, zichtbaarheid en gedeeld gebruik juist de kloof tussen systeem- en leefwereld kunnen verkleinen. Ook dat is een herkenbaar spanningsveld voor gebedshuizen. Hoe blijf je een eerbiedwaardige ruimte zonder je af te sluiten voor de samenleving? Hoe open je de deuren zonder je ziel te verliezen?

De toekomst van kerkgebouwen ligt niet uitsluitend in religieuze functies, maar evenmin in rigoureuze verbouwing of verkaveling van de ruimte. De kracht zit in de ruimtelijkheid zelf: de leegte, de hoogte, het licht. Dat zijn kwaliteiten die uitnodigen tot ontmoeting, verstillen en gemeenschap – ook buiten de zondagse eredienst.

Religieus erfgoed vraagt om hetzelfde als de woningbouw en de democratische rechtsstaat: om rentmeesterschap – het besef dat ruimte nooit helemaal van ons alleen is, maar ook altijd van ons samen. Om het durven zien van ruimte als gemeenschappelijk goed waaraan we allemaal een steentje bijdragen. En om de moed om gebouwen niet te reduceren tot wat ze kosten, maar te waarderen om *wat ze dragen*: herinneringen, relaties en de mogelijkheid om samen toekomst te maken. Een kerkgebouw is dan geen probleem dat opgelost moet worden. Een kerkgebouw stelt ons de vraag: hoe willen wij samenleven?

Francesco Veenstra
Rijksbouwmeester en voorzitter van
het College van Rijksbouwmeester
& Rijksadviseurs



Foto: Lars van den Brink.



De oude Blasiuskerk en toren in Delden zijn van Bentheimer zandsteen gebouwd in de vijftiende en zestiende eeuw. Foto: Chris Booms.

**Hoe kunnen gemeenten en provincies effectief
bijdragen aan het toekomstbestendig maken van
ons religieus erfgoed? Drie vragen aan Natasja
Groothuismink van de Vereniging van Nederlandse
Gemeenten (VNG) en Gert Harm ten Bolscher namens
het Interprovinciaal Overleg (IPO).**



Wat is het belangrijkste dat gemeenten en provincies kunnen doen om het religieus erfgoed de toekomst in te brengen?

Groothuismink: Het religieus erfgoed staat in veel gemeenten onder druk. Besturen, stichtingen en verenigingen hebben steeds minder inkomsten voor onderhoud of renovatie, terwijl het belang van dit erfgoed niet alleen religieus is. Ook mensen die niet bij de geloofsgemeenschap horen waarderen de kerk vanwege de prominente plek in de wijk of de activiteiten die er plaatsvinden. Het is daarom van belang dat iedere gemeente kijkt naar wat passend en nodig is voor het eigen erfgoed. Kijk ook naar de mogelijkheden die het programma Toekomst Religieus Erfgoed biedt. In de samenleving is de waardering voor het religieus erfgoed vaak groter dan je in eerste instantie zou verwachten.

Ten Bolscher: Er is de afgelopen jaren al ontzettend veel kennis opgedaan die we actief moeten blijven delen. Een voorbeeld daarvan is de leerlijn 'Behoud het kerkgebouw Overijssel' waarmee in Overijssel op provinciale schaal een netwerk is ontstaan. Dit kan ook op andere plekken in het land werken. Daarnaast vind ik het belangrijk om zelf het goede voorbeeld te geven. Zo heb ik naast erfgoed ook leefbaar platteland in mijn portefeuille en zie dat als een kans om religieus erfgoed actief te betrekken bij andere opgaven. Stel, een dorpsgemeenschap gaat aan de slag met een leefbaarheidsinitiatief en is op zoek naar een andere ontmoetingsruimte. Als je weet waar behoefte aan is, kun je als provincie of gemeente de verbinding leggen met het kerkgebouw of bijvoorbeeld een bijgebouw zoals de pastorie. Ik denk dat iedere bestuurder zo'n rol kan vervullen. Of het nu gaat om ruimtelijke ordening, het sociaal domein of verduurzaming: religieus erfgoed raakt alle domeinen.

Wat vragen gemeenten en provincies hierin van hun samenwerkingspartners zoals kerkeigenaren, steunpunten en kerkenstichtingen?

Ten Bolscher: Het blijft belangrijk om gezamenlijk op te trekken. Met het programma Toekomst Religieus Erfgoed is het thema op de agenda's gezet. Ik ben blij dat het programma zal worden voortgezet tot en met 2029. Het helpt provincies en gemeenten om vanuit deze gezamenlijke aanpak het onderwerp te blijven agenderen, kennis te delen en – waar wenselijk en mogelijk – samen op te trekken. Met de kerkenvisies is er een dialoog tot stand gekomen. Het is nu aan provincies en gemeenten om hier

vervolg aan te geven. Een ondersteuningsstructuur kan daarbij helpen, zoals die van een overkoepelende grote kerkenstichting of een schakelpositie als die van de steunpunten. Het is niet erg als de aanpak van regio tot regio verschilt, maar als je je wilt inzetten, doe het dan samen.

Groothuismink: Vanuit de gemeente is het natuurlijk van belang dat je met alle partijen in gesprek bent, omdat het perspectief en de wensen vanuit iedere partij anders kunnen zijn. En het is goed om aan al die belangen en wensen ruimte te geven. Maar iedere partij moet wel open en eerlijk aan tafel zitten. Bespreek alle mogelijke scenario's, want het is jammer als je als gemeente of provincie bezig bent met een oplossing, terwijl er vanuit het bestuur toch een andere voorkeur ligt.

De implementatie van kerkenvisies is in veel gemeenten een work in progress. Wat kan partijen daarbij verder helpen?

Groothuismink: De handreiking 'Religieus erfgoed in beweging' kan gemeenten op weg helpen en inspireren. Niet alleen in contact met alle betrokken partijen, maar ook in relatie tot wet- en regelgeving. De Omgevingswet bijvoorbeeld biedt gemeenten de mogelijkheid om ruimtelijke en functionele aspecten van de kerkenvisie te integreren in hun beleid voor de fysieke leefomgeving. Door religieuze gebouwen een plek te geven in de omgevingsvisie en het omgevingsplan, kunnen gemeenten gericht sturen op behoud, bescherming, en herbestemming van kerkgebouwen.

Ten Bolscher: Tegen kerkeigenaren en stichtingen zou ik willen zeggen: stel je open en ga in gesprek met je omgeving. Een kerkgebouw is in essentie gebouwd voor ontmoeting. Als je je deuren opent, blijven mensen zien en ervaren hoe mooi en belangrijk zo'n gebouw is voor de inwoners van een dorp of stad. Ik ben ervan overtuigd dat er zich dan mooie kansen voor gaan doen waar anderen op in kunnen spelen. Of het nu gaat om het wijzigen van een omgevingsplan, het organiseren van een kennissessie of het opstellen van een handreiking. Het proces naar meervoudig gebruik of herbestemming is complex. Daar is moed voor nodig en een beetje aanmoediging en erkenning. Dan helpt het om op het juiste moment kennis en ervaring te kunnen benutten via een professional of ervaringsdeskundige.



Steunpunten brengen netwerk, kennis en initiatief samen

Kerkenspreekuur in de Maranathakerk in Deventer.
Foto: Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel.

Hoge onderhoudskosten en krimpende kerk-gemeenschappen vragen om nieuwe perspectieven. Als verbinders, meedenkers en aanjagers van duurzame oplossingen werken de provinciale Steunpunten Cultureel Erfgoed aan een betekenisvolle toekomst voor religieus erfgoed. Mireille Dosker van het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel vertelt hoe zijdat doen.

Vroeg samen om tafel

Een van de instrumenten van veel Steunpunten is het planoverleg voor rijksmonumenten. In zo'n afstemmingsoverleg brengen Steunpunten op verzoek van gemeenten in een vroeg stadium alle relevante partijen bij elkaar: eigenaar, architect, gemeente, provincie, commissie ruimtelijke kwaliteit en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Soms gaat het om een nog actieve geloofsgemeenschap die haar kerk wil aanpassen voor meervoudig gebruik. De opgave is dan vaak om een flexibeler inrichting te creëren of verduurzamingsmaatregelen uit te voeren om het gebouw betaalbaar en comfortabel te houden. In andere gevallen is er sprake van een herbestemming van een verkochte en leegstaande kerk, wat vaak een ingrijpend proces teweeg brengt. Door met al deze partijen vroegtijdig om tafel te

gaan, ontstaat begrip voor elkaars belangen en wissel je kennis uit. Dat maakt je plannen beter en het vergunningentraject soepeler. Niet door regels los te laten, maar door samen na te denken, met oog voor de monumentale en emotionele waarden én de toekomst.

Bij het samen werken aan een betekenisvolle toekomst voor kerkgebouwen is een kerkenvisie een belangrijk instrument, maar ook pas het begin. De echte uitdaging zit in de uitvoering ervan. Steunpunten helpen gemeenten bij het ontwikkelen van een procesaanpak voor die volgende stap. Ook organiseren Steunpunten bijeenkomsten waarin de implementatie van kerkenvisies centraal staat: praktisch, concreet en gericht op het belang van samenwerking.

Netwerken, kennis en korte lijnen

Met dergelijke bijeenkomsten om ervaringen te delen, vervullen Steunpunten Cultureel Erfgoed en de organisaties waar die Steunpunten zijn ondergebracht een belangrijke netwerkfunctie. Wat werkt wel, wat niet, en waar lopen gemeenten tegenaan? Door die kennis te delen, hoeft niet iedereen opnieuw het wiel uit te vinden. Kennisdeling gebeurt verder via studiedagen en publicaties. Steunpunten ontwikkelen en verspreiden kennis over bijvoorbeeld het verduurzamen van kerken of het zorgvuldig omgaan met waardevolle interieurs, immaterieel erfgoed, de directe omgeving van kerken en de Omgevingswet. Zo zorgde het Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland voor de handreiking 'Van kerkenvisie naar omgevingsplan'. Daarnaast fungeren Steunpunten als provinciale helpdesk voor erfgoedvragen over subsidies, regelgeving en omgevingsbeleid. Kerkgebouwen zijn daarin een veelvoorkomend onderwerp. Binnen het Steunpuntennetwerk bespreekt een speciale werkgroep vraagstukken rondom religieus erfgoed en zorgt deze voor afstemming met het programma Toekomst Religieus Erfgoed.

Fryslân: van data naar daadkracht

In Fryslân kreeg die rol een extra dimensie. Het Steunpunt Monumentenzorg Fryslân bracht, als coördinatiepunt van het Platform Friese Kerken, met behulp van data de problematiek rond religieus erfgoed in beeld. De analyse was gebaseerd op gemeentelijke kerkenvisies en signalen van kerkelijke organisaties en denominaties. Op basis daarvan werden aanbevelingen geformuleerd voor de aanpak van zogeheten 'probleemkerken'.

Een tweede notitie beschreef de rol van de verschillende betrokken organisaties en hoe die versterkt kon worden. Dit groeide uit tot een advies aan de Gedeputeerde Staten dat werd overgenomen in het provinciale Programma Erfgoed 2025–2028. Mede dankzij deze gezamenlijke inzet is in november 2025 een motie aangenomen om dit jaar een haalbaarheidsonderzoek te starten naar een Fries Fonds Religieus Erfgoed, ook wel een Fonds van Toewijding. Een veelbelovende stap om kerken toekomstbestendig door te geven aan volgende generaties.

Overijssel: het Kerkenspreekuur

In Overijssel kreeg de steunpuntrol een heel praktische vorm met het Kerkenspreekuur. Eigenaren van gebedshuizen (ook niet-monumentaal) kunnen hier sparren over prille ideeën of concrete plannen: van verduurzaming en meervoudig gebruik tot herbestemming, onderhoud en restauratie. Waar begin je? Wat kan en mag? Wie heb je nodig? Het Kerkenspreekuur Overijssel is laagdrempelig en praktisch. Een afspraak levert inzicht, handvatten en vaak ook rust op. Door vroeg mee te denken, helpt het Steunpunt om het denken richting te geven.

Architectuurhistorici, archeologen, stadsbouwmeesters of duurzaamheidsadviseurs schuiven aan wanneer dat nodig is.

Ook buiten de vergadertafel zoeken Steunpunten naar nieuwe manieren om religieus erfgoed zichtbaar en beleefbaar te houden. Het Overijsselse Torenpad is daar een mooi voorbeeld van: een wandelroute van ruim 300 kilometer langs zo'n vijftig religieuze bouwwerken. De route nodigt wandelaars uit om kerken met een frisse blik te bekijken en stimuleert eigenaren om – waar mogelijk – de deuren te openen voor bijvoorbeeld een tentoonstelling, een moment van bezinning of een kop koffie.

De handreiking 'Van kerkenvisie naar omgevingsplan' is te vinden via steunpuntcultureelerfgoednh.nl. Ga voor meer informatie over het Kerkenspreekuur naar steunpuntcultureelerfgoedoverijssel.nl.



Bijeenkomst over de implementatie van kerkenvisies en de omgeving van het monument. Foto: Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel.

Monumentengemeenten wisselen kennis uit

Bij de Federatie Grote Monumentengemeenten (FGM) zijn negentig gemeenten aangesloten, die gezamenlijk ruim 32.000 rijksmonumenten en 20.000 gemeentelijke monumenten beheren. De netwerkorganisatie werkt samen met andere partijen actief aan een professionele en eigentijdse instandhouding van cultuurhistorisch erfgoed, vanuit de dagelijkse praktijk van de gemeentelijke overheid. Elkaar informeren en kennis delen staan daarbij voorop. Zoals in de werkgroep Religieus Erfgoed, vertelt bestuurslid Alice Gut.

De FGM is vanaf het begin partner van het programma Toekomst Religieus Erfgoed. Naar aanleiding van het opstellen en vervolgens implementeren van kerkenvisies en de vragen die daarover vanuit gemeenten binnenkwamen, heeft de federatie samen met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en het programma in 2023 besloten het project Implementatie Kerkenvisie in te richten. Een concreet resultaat hiervan is de handreiking 'Religieus erfgoed in beweging' met inspirerende voorbeelden voor ambtenaren die met de implementatie aan de slag willen gaan. Daarnaast was de FGM betrokken bij de nieuwe handreiking 'Nieuw onderdak' over migrantenkerken.

Werkgroep

De werkgroep Religieus Erfgoed, waar Gut voorzitter van is, vergadert twee tot drie keer per jaar. Tijdens de bijeenkomsten komt gemeentelijk en landelijk nieuws aan bod

en staat meestal een thema centraal. Denk aan de werkwijze rondom herbestemming, de aanpak en voortgang van kerkenvisies of het inventariseren en waarderen van kerkelijke interieurs. Kortom, religieus erfgoed in de breedste zin van het woord. Gemeenten delen actief hun kennis en ervaringen met elkaar, op basis van een presentatie van een specifieke casus uit hun regio. De discussies die hieruit ontstaan ervaren onze leden als zeer waardevol. Wanneer het thema daarom vraagt, nodigt de werkgroep experts uit. Ook vindt er actieve uitwisseling plaats met de landelijke projectgroep van het programma Toekomst Religieus Erfgoed.

Indien dat aan de orde is adviseert de werkgroep ook het Bestuurlijk Platform Erfgoed. Deze wethouders met erfgoed in hun portefeuille vertegenwoordigen het erfgoedbeleid, voornamelijk in landelijke trends die gevolgen hebben op de lokale gemeentelijke situatie.

Federatiedag in Apeldoorn, 2026. Foto: FGM.





Samen werken aan toekomstbestendigheid

Bijeenkomst in Markelo. Foto: provincie Overijssel.

In 2025 vond alweer de derde editie plaats van de leerlijn 'Behoud het kerkgebouw Overijssel', een samenwerking van de provincie Overijssel en de ErfgoedAcademie. De provincie wil graag meer betekenen voor initiatiefnemers. Gedeputeerde Gert Harm ten Bolscher was dan ook aanwezig bij de terugkomdag van oud-deelnemers in de Martinuskerk in Markelo, afgelopen november.

Deelnemende kerkeigenaren, kerkbeheerders en andere initiatiefnemers brengen tijdens de leerlijn hun eigen casus in en kunnen zo direct werken aan hun eigen vraagstuk, op weg geholpen door experts. Ina Roeterdink, docent: 'Met elkaar hebben we een veilige omgeving gecreëerd waarin iedereen zich open en constructief durfde op te stellen. Het helpt ook als je merkt dat je niet de enige bent die worstelt met de huidige ontwikkelingen.' De bijeenkomsten zijn ook vaak de eerste keer dat de provinciegenoten samen om tafel

zitten. 'Een protestantse kerk en katholieke kerk in hetzelfde dorp waren bijvoorbeeld nog nooit bij elkaar op bezoek geweest', vertelt Roeterdink. 'Dat nieuwe netwerk is op zich al een meerwaarde.' Door met meer kerken uit dezelfde omgeving in gesprek te gaan kom je mogelijk tot een beter toekomstperspectief. Je kunt immers niet allemaal het nieuwe dorpshuis worden. En op hoeveel concertzalen zit een regio eigenlijk te wachten? Sommige deelnemers gingen nog een stapje verder en konden met dank aan de samenwerking met studenten van de Hogeschool Saxion-opleiding Redesign Heritage hun visie beter inzichtelijk maken.

In 2025 ging ook de Zuid-Hollandse gemeente Westland aan de slag met de leerlijn. De ErfgoedAcademie is in gesprek met andere provincies en het programma Toekomst Religieus Erfgoed om de leerlijn verder uit te rollen.



Kerkbeheer van de toekomst

Ingebouwde keuken
en uitgiftebalie in
de Sint-Joriskerk in
Amersfoort.
Foto: Elza Kuyk.

De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) ondersteunt kerkeigenaren al meer dan veertig jaar met kennis, kunde en advies. Vier vragen aan bestuurders Anique de Kruijf en Elza Kuyk.

Waar lopen kerkeigenaren en -beheerders tegenaan als het gaat om de informatievoorziening die zij nodig hebben voor het beheer van hun gebouwen?

De Kruijf: Waar niet eigenlijk, zou mijn wedervraag zijn. Eigenaar of beheerder zijn van een kerkgebouw brengt allerlei uitdagingen met zich mee. Niet alleen onder-

houdsvragen, restauratieopgaven en verduurzamingskwesties, maar ook het combineren van verschillende vormen van gebruik, of de verdeling van werkzaamheden over vrijwilligers en professionele krachten of ingehuurde partijen. En dit alles natuurlijk onder een paraplu van financiën: wat is mogelijk binnen de huidige begroting? Of moet er een plan gesmeed worden om de inkomsten te verhogen?



Kuyk: Iedereen zoekt naar goede voorbeelden en oplossingen voor meestal praktische problemen. Een aspect wil ik wel uitlichten: het bestuurlijke model en de gebruiksovereenkomsten. Er zijn verschillende juridische constructies rond het eigenaarschap waarbij het belangrijk is om de kenmerken te kennen, zoals erfpacht. Eigenaarschap is meer dan een juridisch gegeven. Kerkgebouwen zijn overerfd eigendom, die zo zijn ingebed in de samenleving en de (lokale) geschiedenis, dat ze ook publieke ruimtes zijn. Ze worden niet voor niets 'huiskamer van de stad' genoemd. Afspraken over de voorwaarden voor het gebruik vergen van tijd tot tijd aanpassing. Als documenten zijn deze gebruiksovereenkomsten alleen al interessant omdat ze inzicht geven in de verhoudingen van de partners op het moment van afsluiten.

Wat is daarin de afgelopen jaren veranderd?

Kuyk: Er is veel verbeterd door de samenwerking van partners in het programma Toekomst Religieus Erfgoed, denk bijvoorbeeld aan kennisdeling, publiekssymposia en advies. Door het opstellen van kerkenvisies zijn op lokaal gebied meer relaties tussen overheden en geloofsgemeenschappen ontstaan. Hoewel commerciële herbestemming het momenteel lijkt te winnen van culturele en sociale herbestemming, is meervoudig gebruik van een kerkgebouw wel heel kansrijk. Dat heeft kans van slagen als de geloofsgemeenschap bijtijds bereid is het kerkgebouw met anderen samen te exploiteren of de exploitatie uit

handen te geven en zelf bijvoorbeeld huurder te worden. Er moet dan wel een capabele stichting of ondernemer zijn.

De Kruijf: Er zijn ook wel zaken moeilijker geworden voor eigenaren en beheerders. Het lijkt jaar na jaar lastiger te worden om de poule van vrijwilligers goed gevuld te houden. Dezelfde hoeveelheid werkzaamheden komt daarmee op de schouders van een steeds kleinere ploeg mensen terecht. Een andere uitdaging is dat het subsidiepercentage van de Subsidie Instandhouding Monumenten in 2025 van 60 naar 50 procent is gedaald.

Hoe helpt de VBMK eigenaren en beheerders op weg?

De Kruijf: De meeste uitdagingen die we hierboven schetsen zijn natuurlijk niet nieuw. De VBMK ondersteunt kerkeigenaren al 45 jaar met advies op al dit soort thema's. Dat hebben we jarenlang gedaan met ons Handboek Behoud & Beheer, een begrip voor kerken in Nederland. Op basis van deze kennis hebben we de Vraagbaak opgezet, een interactief deel van de VBMK-website waar kerkbeheerders met de meest uiteenlopende vragen terecht kunnen. Soms zoekt een bestuur naar voorbeelden uit een vergelijkbare categorie kerkgebouwen. En als je in de Vraagbaak het antwoord niet vindt, kun je je vraag altijd mailen. Dan beantwoorden we die of verbinden we je aan een expert op het betreffende terrein.

Wat zien jullie als de grootste uitdaging voor hen de komende jaren?

De Kruijf: Ik denk dat het slinkende aantal vrijwilligers een van de grootste uitdagingen is. Een kerkgebouw waar te weinig vrijwilligers zijn heeft volgens mij twee opties: ofwel men gaat meer werkzaamheden uitbesteden en accepteert dat dat zwaar op de begroting drukt, ofwel men werft vrijwilligers die misschien niet religieus maar wel cultureel, ideologisch of geografisch verbonden zijn met het gebouw.

Kuyk: Die mensen die om culturele, ideologische en geografische redenen met het kerkgebouw verbonden zijn, fungeren nu ook al als de kurk waarop veel kerkgebouwen drijven – naast de vele kerkelijke vrijwilligers natuurlijk. Er gaan nog een slordige 2.000 van de 5.000 kerkgebouwen in de komende jaren aan de eredienst onttrokken worden. Een einde aan het juridisch eigenaarschap van geloofsgemeenschappen betekent een aanbod van kerkgebouwen dat gestaag groeit. Ondertussen zoeken veel nieuwe geloofsgemeenschappen zoals internationale kerken naar ruimte voor hun vieringen. Zouden de kerkgebouwen niet vaker door hen in gebruik genomen kunnen worden?



Het bijzondere Marianum in de Sint-Lambertuskerk te Horst aan de Maas. Op de achtergrond het Vermeulenorgel uit 1952 en de destijds moderne tl-verlichting van Philips. Foto: Chris Booms.



Blik op de *toekomst*

Door middel van data de meest geschikte invulling vinden voor een leegstaand of leegkomend kerkgebouw; het klinkt als toekomstmuziek maar op dit moment wordt gewerkt aan de uitwerking van zo'n datagedreven model. Ook onderzoeken diverse partijen nieuwe manieren van het aankopen van kerkgebouwen, zoals initiatieven met een groepsgewijze benadering.

En eind vorig jaar werden de eerste twee Post 65-gebedshuizen aangewezen als rijksmonument. In de volgende bijdragen een blik op die nieuwe ontwikkelingen.

De potentie van data

Steeds meer kerken en kloosters verliezen hun oorspronkelijke functie en daarmee verdwijnt een grote cultuurhistorische en maatschappelijke waarde in onze samenleving. Als het gaat om herbestemming staan twee vragen centraal: wat willen we met dit erfgoed en – vooral – hoe komen we tot passende en gedragen keuzes? De rol van data wordt bij het oplossen van dit vraagstuk steeds groter. In 2025 werkte Martijn Timmerman als stagiair bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan het ontwerp van een datagedreven model.

Nadenken over nieuw gebruik van religieus erfgoed betekent zoeken naar invullingen die niet alleen passen bij het gebouw en de principiële visie van de geloofsgemeenschap, maar ook bij de bredere maatschappelijke en ruimtelijk-functionele context. Religieus erfgoed vraagt daarom bij uitstek om een integrale benadering. Anno 2026 zijn we goed op weg om multidimensionale data te integreren. Er is veel kwalitatieve data voorhanden, zoals bijvoorbeeld documentatie over de bouwstijl, bouwvorm, interieurs of archeologische ondergrond van religieuze gebouwen. De opgave is nu om deze data kwantitatief te maken en te integreren in een breder model dat ook de ruimtelijke omgeving van het gebouw en de principiële context betreft.

Van Plechelmus tot Algoritme

In Timmermans scriptie 'Van Plechelmus tot Algoritme' (Rijksuniversiteit Groningen) is met de gegevens van 233 Twentse gebedshuizen een werkend model ontwikkeld. Hierin zijn de drie dimensies – het gebouw, de ruimtelijk-functionele omgeving en de principiële context – met elkaar verbonden. Als vertrekpunt voor het onderzoek is de

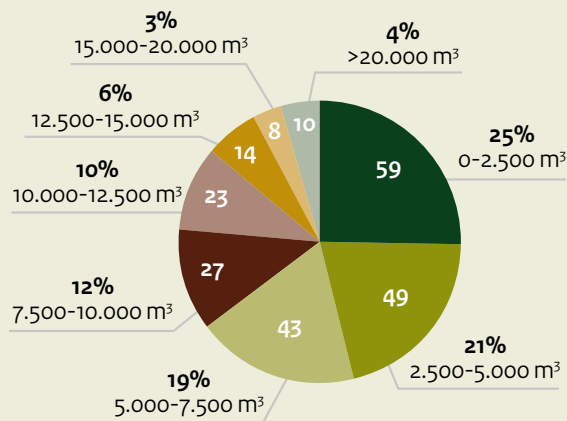


Diagram met een verdeling in percentages naar de grootte in m³. Afbeelding: Martijn Timmerman.

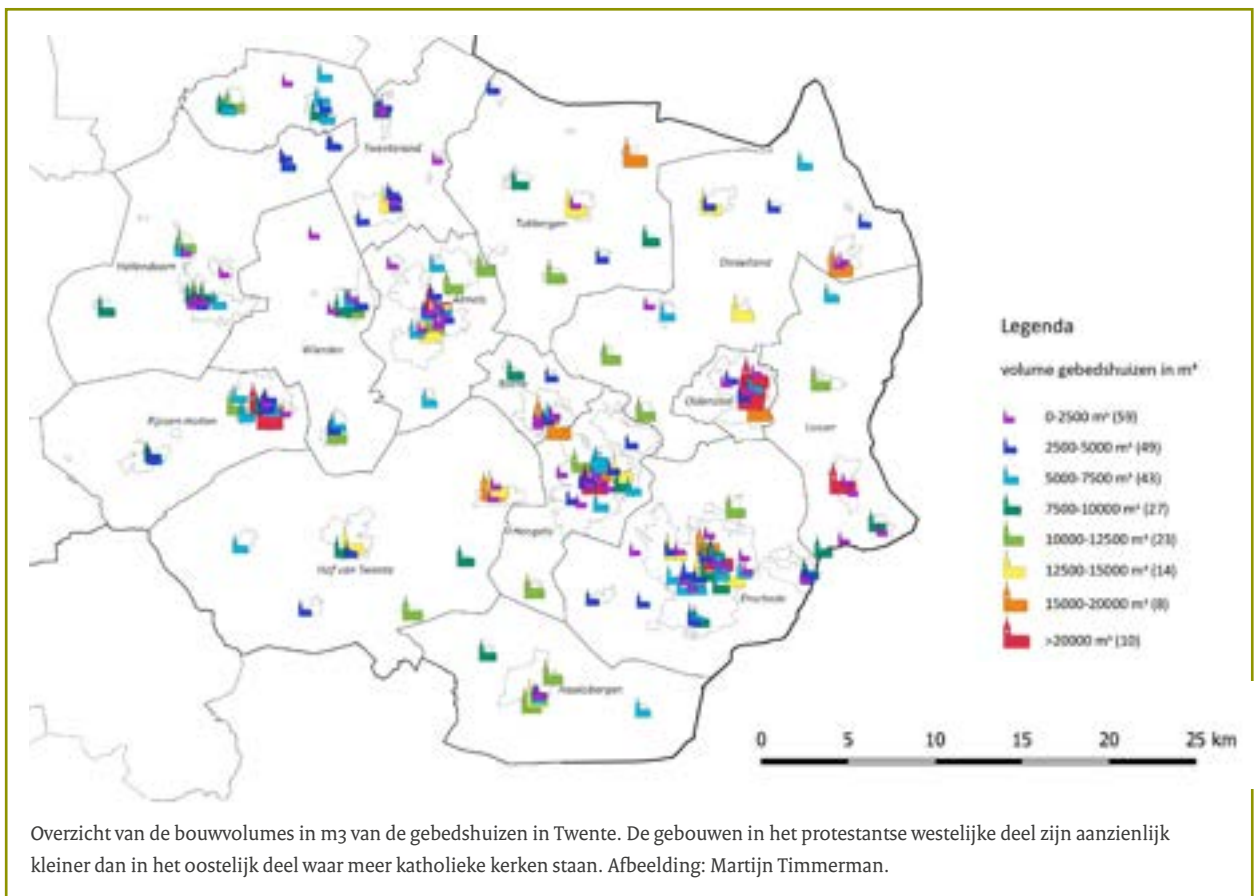
religieuze historie van Twente onderzocht en de beschikbare cultuurhistorische data geïnventariseerd en ruimtelijk gekoppeld, onder andere van het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Planbureau voor de Leefomgeving. Hierna is een verkenning en analyse van kansrijke herbestemmingen uitgevoerd, resulterend in een breed bereik van negen functiecategorieën. Deze verschillende functies zijn vervolgens religieus-principieel onderzocht en door middel van interviews in dialoog gebracht met diverse kerkverbanden. Zo kon Timmerman de wenselijkheid van de herbestemmingsfuncties binnen diverse religieuze tradities bepalen.

Binnen de drie dimensies is een breed scala aan data gekoppeld en gekwantificeerd: van het gebouwvolume, de dichtheid van voorzieningen en adressen, tot de graad van functiemenging en bereikbaarheid per auto, fiets of te voet. Voor elke parameter is per herbestemmingsfunctie vastgesteld of een hoge of lage waarde wenselijk is. Deze methode heeft erin geresulteerd dat voor alle 233 gebedshuizen duidelijk is hoe goed het gebouw per functiecategorie presteert ten opzichte van de andere gebouwen. Dit leverde voor elke functie een divers palet op: voor een basisschool is de bereikbaarheid te voet en per fiets bijvoorbeeld belangrijker dan voor een kantoor. Aan de andere kant is de architectuur en uitstraling van een gebouw met een culturele functie, zoals een museum, weer belangrijker dan

een recreatieve locatie. Met behulp van deze uitkomsten kan men in een onderzoek naar een nieuwe functie de aandacht richten op de kansrijkste categorieën. Zo steek je geen onnodige energie in functies die – op basis van data – weinig kansrijk zijn.

Pilot

Ook de (regionale) samenhang van het religieus erfgoed kan met de ontwikkelde methode onderzocht worden. Een interessante uitkomst is dat de Twentse gebedshuizen met de hoogste gemiddelde herbestemmingspotentie zich niet beperken tot de steden en middelgrote plaatsen; ook in de kleine kernen en dorpen zijn gebedshuizen aanwezig met een relatief hoge gemiddelde potentie. Hieruit blijkt dat de ontworpen methodiek ook inzetbaar is als analyse-instrument voor provincies, gemeenten, religieuze stromingen en andere instituten die zich met beheer of beleid van gebedshuizen bezighouden. Om de potentie van de methodiek in de toekomst verder te ontwikkelen, is *Timmerman Urban Design & Strategy* opgericht. Momenteel werkt Timmerman in samenwerking met de RCE en een kerkgenootschap aan een pilot met circa dertig kerkgebouwen om te onderzoeken hoe data kan worden geïntegreerd in herbestemmingsprocedures en beleids-trajecten.





Interieur van de Sint-Willibrorduskerk te Vierakker.
Foto: Arjan Bronkhorst.

‘Wat moeten we met onze kerk?’

Kerken zijn niet te missen gebouwen in dorp, stad en buitengebied. Ze vertellen de geschiedenis van voorgaande en huidige generaties; ze zijn gebouwd voor en door mensen. Het is precies deze betekenis die Stichting Oude Gelderse Kerken drijft om deze monumenten in stand te houden, vertelt directeur Arjen Woudenberg. Hij pleit voor duidelijke keuzes zodat de gebouwen voor nieuwe generaties net zoveel betekenis hebben.

Al meer dan vijftig jaar zet Gelderse Kerken zich in om de openbare functie van religieuze gebouwen te behouden door ze te restaureren en opnieuw betekenis te geven. We richten ons op goed onderhoud en beheer én proberen ze met een passende bestemming een nieuwe rol in de gemeenschap te geven, bijvoorbeeld als podium voor cultuur, ontmoeting, stilte en verwondering. Zo blazen we nieuw leven in deze historische ontmoetingsplekken. Op dit moment zitten we in een unieke periode: in korte tijd verliezen veel kerkgebouwen hun oorspronkelijke functie. Vooral voor zichtbepalende rooms-katholieke kerken zoeken betrokken vrijwilligers een nieuwe bestemming. Omdat dit gebouwen zijn met veel cultuurhistorische waarde en maatschappelijke betekenis, gaat een herbestemmingsopgave altijd gepaard met emotie. ‘Wat moeten we met onze kerk?’ is een veelgehoorde vraag.

Gelderland telt meer dan 900 kerken, waarvan zo’n 200 kerken een gemeentelijk monumentale status hebben en ruim 300 rijksmonumentaal zijn. Een cultuurbezit dat we moeten koesteren.

Openbare functies

Met de huidige woningnood lijkt de oplossing logisch: bouw in kerken woningen en appartementen. Zo kunnen ze blijven staan en creëren we nieuwe woonruimte. Stedenbouwkundig een prima herbestemming, vanuit cultuurhistorisch en maatschappelijk oogpunt een ramp. Het grootste deel van de cultuurhistorische waarde zit namelijk in het interieur, en die sneuvelt bij het inbouwen van woonruimte. Om nog maar te zwijgen over het verdwijnen van de openbare toegankelijkheid. ‘Maar we kunnen niet van elke kerk een museum maken’ is het tegengeluid. Dat klopt, maar sommige monumentale kerkgebouwen verdienen dit wel. Museum, bibliotheek, dorpshuis of

horecagelegenheid: allemaal openbare functies die goed passen in een kerkgebouw en waarmee een groot deel van de monumentale interieurwaarde behouden blijft. Daarom is het van belang om duidelijke beleidskeuzes te maken over de nieuwe bestemming van monumentale kerken. Dat zijn soms pijnlijke beslissingen. Gelukkig durven steeds meer gemeentelijke en provinciale overheden die duidelijkheid te geven. Want als we alle verweesde kerken ombouwen tot woonruimte ontstaat er een gat in de ontwikkeling van ons erfgoed.

Het afgelopen jaar is Gelderse Kerken een pilot gestart om te onderzoeken wat de uitdagingen en mogelijkheden zijn om de toekomst van uitzonderlijk waardevolle rooms-katholieke kerkgebouwen veilig te stellen. Zoals de Sint-Willibrorduskerk in Vierakker. De pilot loopt nog, stapsgewijs werken we toe naar een passende oplossing.

Heilige Huisjes Rotterdam

The Space Choir, hier in de Waalse Kerk, brengt mensen uit alle hoeken van de stad samen. Foto: Sam Hofman.

Tijdens het jaarlijks meerdaags cultureel festival Heilige Huisjes Rotterdam, een samenwerking tussen de Kerkvernieuwers en de gemeente Rotterdam, openen verspreid over de stad zo'n vijftig religieuze gebouwen hun deuren. Bezoekers kunnen deelnemen aan rondleidingen, excursies en workshops, of genieten van poëzie, voordracht, muziek en dans. Van kleinschalige ontmoetingen tot grotere voorstellingen; het aanbod is divers en uitnodigend. Het festival maakt de waarde van gebedshuizen voor de stad zo op een toegankelijke en eigentijdse manier zichtbaar voor haar bewoners en bezoekers. Heilige Huisjes Rotterdam is namelijk voor iedereen, gelovig of niet.

Het belang van het festival voor Rotterdam is groot, vertelt beleidsadviseur Iris Pennock. Het biedt een laagdrempelige manier om binnen te stappen in een gebouw waar men doorgaans aan voorbijgaat, maar dat wel van grote betekenis is voor de leefomgeving. Het festival draagt bovendien bij aan duurzame samenwerkingen

tussen overheden, religieuze instellingen, culturele partners en andere betrokkenen, en aan meervoudig gebruik van de gebouwen, wat een nieuwe inkomstestroom voor instandhouding en behoud kan opleveren. Thema's als kennisdeling, verduurzaming en het delen van ruimtes krijgen hierdoor concreet vorm.

Een bijkomstigheid van de organisatie van Heilige Huisjes Rotterdam is het ontstaan van een nieuw waardevol netwerk. Het festival brengt geloofsgemeenschappen met elkaar in contact en stimuleert uitwisseling van kennis, ervaringen en ideeën. Daarmee ontstaan duurzame contacten die verder reiken dan het festivalweekend en bijdragen aan het behoud van gebedshuizen als levendige plekken van ontmoeting, cultuur en verbinding in de stad.

Voor meer informatie over de voorgaande editie Heilige Huisjes Rotterdam en de aftermovie, ga naar kerkvernieuwers.nl.



De eerste Post 65-rijksmonumenten

Yunus Emre Moskee in Almelo. Foto: Femke Lockefeer.

Op 4 september 2025 werden de eerste vijftien rijksmonumenten uit de Post 65-periode bekendgemaakt, waarvan twee gebedshuizen: de Yunus Emre Moskee in Almelo (1975) en de Emmauskerk in Nieuwegein (1977). Onderzoekers Manon Fonteijn en Kees Somer van het programma Post 65 bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nemen ons mee in de religieuze ontwikkelingen van de Post 65-periode en de verdere selectie van rijksmonumenten uit deze jonge erfgoedcategorie.

De verschuivende plaats van het geloof in de Nederlandse samenleving van de jaren zestig en zeventig had als ruimtelijk gevolg dat de dominante vorm van het traditionele kerkgebouw niet meer paste. Democratisering, ontzuiling, toenemende welvaart en mobiliteit zorgden ervoor dat de kerk, in alle grote denominaties, haar centrale rol in de samenleving verloor. Post 65-kerkgebouwen waren aan de buitenzijde minder als zodanig herkenbaar, werden niet-hiërarchisch vormgegeven en waren toegankelijk en verwelkomend. Ook voor de kerkinterieurs had deze democratiseringsbeweging nogal wat gevolgen. Het imposante altaar werd vervangen door een multifunctionele tafel en in plaats van op kerkbanken zaten bezoekers op doodgewone stoelen. Zo ook in de Emmauskerk in Nieuwegein.

Een kerk van mensen

Nadat de Rijksoverheid in de jaren zestig had besloten tot de aanleg van een 'overloopstad' aan de zuidkant van Utrecht, werden in 1971 de gemeenten Jutphaas en Vreeswijk samengevoegd tot de nieuwe stad Nieuwegein. Een van de nieuwe wijken was Doorslag, waarvan het ontwerpproces in 1975 begon. De opdracht voor een katholieke kerk in Doorslag-Noord ging naar architect Ton Alberts (1927-1999), die volgens de ideeën van de organische en antroposofische architectuur werkte. Alberts werkte voor de Emmauskerk samen met kunstenaar Arnold Hamelberg (1931-2010). Het duo kreeg vanuit de parochie mee een klein, niet-traditioneel kerkgebouw te ontwerpen dat zowel voor religieuze diensten als andere bijeenkomsten gebruikt kon worden. Het resultaat was een dynamische vertaling van een 'pagode-achtige vorm'. Bestuur en kerkgangers waren blij met het ontwerp: 'Andere kerken zijn kerken van God', vond pastoor Albers, 'dit is een kerk van mensen'. Het gebouw biedt nog steeds onderdak aan de katholieke kerkgemeenschap.

Daarnaast gebruiken geloofsgemeenschappen van verschillende migrantengroepen het gebouw voor hun erediensten en worden de multifunctionele ruimtes ook voor niet-religieuze bijeenkomsten gebruikt.



Kerkzaal Emmauskerk in Nieuwegein. Foto: Chris Booms.

'Ansichtkaart-architectuur'

In de periode 1965-1990 werden niet alleen nieuwe kerkgebouwen gerealiseerd. In de jaren zestig ontstond door ontzuiling, toegenomen vrijheid en de komst van immigranten, ook ruimte voor de uitoefening van andere geloofsleren, zoals de islamitische. In Almelo vonden veel Turkse gastarbeiders werk in de textielindustrie, onder meer bij Ten Cate. Toen hun gebedsruimte in de woonbarakken van dit bedrijf te klein werd, besloot men tot de bouw van een moskee op het fabrieksterrein. Het was de eerste moskee in Nederland die nieuw werd gebouwd met minaret en koepel, ontworpen door fabrieksarchitect Gerrit Pelgrum. Als basis nam hij een bestaande dorpsmoskee in Turkije. Hoewel de gemeente enthousiast was en voor dit project een meer prominente locatie reserveerde, betreurde de welstandscommissie 'een stukje ansichtkaart-architectuur'. De gemeente ging hier echter niet in mee en de moskee werd gebouwd met overheidssubsidie op grond van de Wet Premie Kerkenbouw, met geld van Ten Cate en crowdfunding. Inmiddels is op een steenworp afstand een nieuwe, veel grotere moskee in gebruik genomen. Wat er met het oorspronkelijke gebouw gaat gebeuren is nog niet bekend.

Participatieve inventarisatie

Naast de eerste vijftien Post 65-rijksmonumenten, waaronder de Emmauskerk en de Yunus Emre Moskee, zullen nog eens zo'n 150 jonge rijksmonumenten worden aangewezen.

De selectie hiervan vindt dit jaar plaats, onder andere aan de hand van een inventarisatielijst. Deze inventarisatielijst werd op een participatieve wijze samengesteld en externen kregen daarbij een grotere rol toebedeeld dan bij eerdere aanwijzingsprogramma's. Deze werkwijze weerspiegelt de verschuiving in de erfgoedzorg van een aanpak op basis van een beoordeling door experts naar een gedeelde waardebepaling door middel van participatie en burgerbetrokkenheid.

Bij de selectie van 150 nieuwe rijksmonumenten is de inventarisatielijst het uitgangspunt. De selectie vindt onder andere plaats aan de hand van waarderingscriteria zoals geformuleerd in de Erfgoedwet: cultuurhistorische waarde, architectuur-, tuin- en kunsthistorische historische waarde, situationele en ensemblewaarde, gaafheid en herkenbaarheid en zeldzaamheid. Een extra laag bij de cultuurhistorische waarde zijn de verhaallijnen die het programma Post 65 heeft geformuleerd. Deze verhaallijnen vatten de maatschappelijke ontwikkelingen in de periode 1965-1990 globaal samen en zijn: welvaart, groei, actie, vrijheid, milieu en ordenen. Ook bij de selectie van religieuze objecten wordt gekeken welke het verhaal van Nederland in de periode 1965-1990 vertellen. Zo zijn bijvoorbeeld moskeeën, de vanuit het rijk gefinancierde Molukse kerkgebouwen of de bevestigd gereformeerde megakerken ('refodomes') typische fenomenen uit de Post 65-periode. Later dit jaar zal duidelijk worden welke religieuze objecten ook een rijksmonumentale status verdienen.



Vertrouwde én nieuwe vormen van eigendom

Kerk Sloten. Foto: Stefan Kemper.

De afgelopen jaren hebben één ding glashelder gemaakt: religieus erfgoed staat niet stil. Kerkgebouwen veranderen, net als de gemeenschappen waarvoor zij ooit zijn gebouwd. Het programma Toekomst Religieus Erfgoed liet de afgelopen jaren zien hoe groot de opgave is, maar vooral ook hoeveel energie en creativiteit er vrijkomt als partijen samen verantwoordelijkheid nemen. Het Nationaal Restauratiefonds is daarin een vaste partner en ziet van dichtbij hoe nieuwe manieren van aankopen en gebruiken van kerken perspectief bieden voor de toekomst.

Vier realiteiten voor kerkgebouwen

Als het gaat om de toekomst van kerkgebouwen, zijn grofweg vier situaties te onderscheiden. Deze bestaan al langer naast elkaar en doen zich vandaag de dag gelijktijdig voor. Ten eerste: Worden veel kerkgebouwen nog altijd gebruikt waarvoor zij zijn gebouwd: als plek voor viering, bezinning en ontmoeting. Voor deze gebouwen in eredienst ligt de opgave vooral in instandhouding, verduurzaming en het betaalbaar houden van onderhoud. Een tweede realiteit is het kerkgebouw met meervoudig gebruik, waarbij de ruimte gedeeld wordt met culturele, maatschappelijke en buurtgerichte activiteiten. Juist deze combinatie kan bijdragen aan een gezonde exploitatie en een sterke verankering in de omgeving. De Kerken Nevenfunctielening van het Restaurantiefonds maakt hierbij aanpassingen aan het gebouw mogelijk zonder aantasting van monumentale waarden.

Een sprekend voorbeeld is de zeventiende-eeuwse kerk De Stompetoren in het gelijknamige Noord-Hollandse dorp. Wat ooit een zware last werd voor een krimpende geloofsgemeenschap, kreeg nieuw leven door een andere kijk op eigendom. De Protestantse Gemeente Schermer verkocht het vastgoed, waaronder de monumentale kerk, aan het maatschappelijk impactinvesteringsfonds

Toekomst Kerkgebouwen, maar bleef huurder zonder einddatum. Zo bleef het een kerk, terwijl er ruimte ontstond voor culturele evenementen, bijeenkomsten en andere activiteiten. Relatiemanager Ina Roeterdink ziet dit vaker gebeuren: 'Juist door te investeren in nevenfuncties ontstaat een gezonde exploitatie. Dat geeft rust, zowel financieel als organisatorisch, en houdt het monument levend. Zo wordt financiering geen doel op zich, maar een middel om betekenis te behouden.'

Een derde realiteit is het herbestemde kerkgebouw. In Nederland ontstaan uiteenlopende voorbeelden die inspelen op maatschappelijke behoeften en vaak voortkomen uit lokale betrokkenheid. Zo laat de Sint Fredericuskerk in Sloten bijvoorbeeld zien hoe een kerkgebouw met maatwerk en lokale betrokkenheid een nieuwe maatschappelijke betekenis kan krijgen. Herbestemming vraagt om zorgvuldige afwegingen, waarbij monumentale waarden, exploitatie en maatschappelijke impact met elkaar in balans worden gebracht. Tot slot vormt sloop het uiterste scenario voor een gebedshuis. Waar in uitzonderlijke gevallen behoud niet haalbaar is, blijft sloop als laatste optie over. Ook deze realiteit vraagt om een zorgvuldig en transparant afwegingsproces, waarin cultuurhistorische, maatschappelijke en financiële aspecten samen worden gewogen.

Nieuwe eigenaars

Naast gebruiksvormen verandert ook het eigendom van kerkgebouwen. Dat is op zichzelf niet nieuw. Al decennialang kopen en exploiteren gespecialiseerde organisaties kerkgebouwen, vaak regionaal georganiseerd zoals Groninger Kerken, Stichting Alde Fryske Tsjerken, Gelderse Kerken, Stichting Oude Zeeuwse Kerken en Stichting Oude Hollandse Kerken. Zij combineren professioneel beheer met maatschappelijke betrokkenheid en spelen een belangrijke rol in het behoud van religieus erfgoed. Wat wél nieuw is, is de groeiende diversiteit aan aanvullende partijen die eigendom verwerven. Naast particuliere investeerders en maatschappelijke ondernemers ontstaan nieuwe initiatieven met een bredere impactbenadering. Zo zijn er organisaties die voortkomen uit initiatieven van Witteveen + Bos, verder uitgewerkt door Wonderland

Impact Investments. Hun uitgangspunt is dat groepsgewijze transformatie van kerkgebouwen schaalvoordelen biedt, waardoor ook minder rendabele gebouwen een duurzame toekomst kunnen krijgen en meetbare sociale waarde ontstaat in lokale gemeenschappen. In Zeeland en Noord-Holland voert men verkennende gesprekken over een dergelijke aankoop van kerkgebouwen. Het Restauratiefonds ondersteunt dit soort initiatieven met kennis en expertise.

Betekenis als vertrekpunt

De toekomst van kerkgebouwen begint niet bij eigendom of financiering, maar bij de vraag wat een kerkgebouw betekent voor mensen: voor inwoners van dorp of wijk, voor gebruikers, bezoekers en soms ook toeristen. Van daaruit ontstaat samenwerking, worden nieuwe gebruiksvormen verkend en kan eigendom worden

overgedragen, als dat nodig is.

De afgelopen jaren hebben laten zien dat er geen standaardoplossing bestaat voor religieus erfgoed. Maar ze laten ook zien dat nieuwe manieren van aankopen en gebruiken werken, mits ze geworteld zijn in de gemeenschap en ondersteund worden door passende financiering. Kerken blijven zo herkenningpunten, ontmoetingsplekken en dragers van geschiedenis. Met het vervolg van het programma Toekomst Religieus Erfgoed ligt er een stevige basis om verder te bouwen. Het Nationaal Restauratiefonds blijft zich daarbij inzetten om samen met partners kerken toekomst te geven door ruimte te maken voor wat kan zijn: springlevend erfgoed, met hart en ziel.

Voor meer informatie over de KerkenNevenfunctielening, ga naar restauratiefonds.nl.



Kerk Stompeteren. Foto: Sven Scholten.



Wethouders Jos Hoenderboom en Ellen Dusseldorp-Ribbers in de Bonifatiuskerk Foto: Roel Kleinpenning.

Gemeente Oost Gelre wil Bonifatiuskerk aankopen

Voor gemeente Oost Gelre is het geen doel op zich om eigenaar te worden van de Bonifatiuskerk en de bijbehorende pastorie in Lichtenvoorde. Toch wil de gemeente het karakteristieke ensemble graag aankopen. Niet om het zelf te exploiteren, maar om regie te houden over de toekomst van deze beeldbepalende locatie.

De Bonifatiuskerk en pastorie kwamen een paar jaar geleden al onder de aandacht van de gemeente tijdens een – uiteindelijk gestrand – herbestemmingsplan. Het college van B&W wil het ensemble sindsdien strategisch aankopen, onder voorbehoud van goedkeuring door de gemeenteraad. Op verzoek van de raad wordt eerst een marktonderzoek uitgevoerd naar mogelijke functies en geïnteresseerde partijen. In de komende maanden spreekt de gemeente met lokale ondernemers, parochianen en culturele en maatschappelijke organisaties om te verkennen welke herbestemming het beste bij Lichtenvoorde past.

Volgens wethouder Jos Hoenderboom, verantwoordelijk voor ruimtelijke ontwikkeling en het centrumplan van Lichtenvoorde, wil de gemeente vooral richting geven aan de toekomstige invulling. 'Het gaat om een strategische aankoop. Door tijdelijk eigenaar te zijn,

kunnen we sturen op een toekomstbestendige ontwikkeling van deze prominente plek.' De Bonifatiuskerk en pastorie werden in 1910 ontworpen door architect Wolter te Riele. Samen vormen ze een monumentaal ensemble op een terrein van ruim 3.000 m² aan de rand van het centrum. Die combinatie van cultuurhistorische waarde en strategische ligging maakt het voor de gemeente belangrijk om betrokken te blijven.

Wethouder Ellen Dusseldorp-Ribbers, verantwoordelijk voor cultuur en erfgoed, benadrukt dat de gemeente geen exploitant wil worden. 'Wij willen de kerk en pastorie kopen om ze vervolgens weer door te verkopen. Maar dan wel op basis van een sterke businesscase.'

Aanjager

Hoewel Oost Gelre geen actief grondbeleid voert, maakt de gemeente soms strategische keuzes om locaties aan te kopen wanneer dat bijdraagt aan de ontwikkeling van een gebied. Zo kocht zij in 2019 de Mariakerk in Groenlo aan

voor de komst van een integraal kindcentrum met gymzaal. Ook werd recent het terrein van leerlooierij Vitelco in het centrum van Lichtenvoorde verworven om woningbouw te versnellen. Bij de verkoop van andere kerken speelt de gemeente eveneens een faciliterende rol. Hoenderboom: 'Zonder gemeentelijke betrokkenheid is de kans groot dat zulke gebouwen leeg blijven staan.'

De eerste gesprekken over mogelijke herbestemming zijn inmiddels gevoerd. De gemeente verwacht dat de overdracht van de Bonifatiuskerk aan het einde van het jaar kan plaatsvinden. Tot die tijd wordt er nog gekerkt. In de tussentijd wordt samen met lokale partijen gezocht naar een passende invulling voor de gebouwen.

Dit artikel is een samenvatting van een interview met wethouders Ellen Dusseldorp-Ribbers en Jos Hoenderboom door Ceciel Bremer, verschenen in het kwartaalblad Venster (Gelderse Kerken, 2026-1, p. 27-29).

Fotocollectie Regnerus Steensma in de RCE Beeldbank

De beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bevat ruim 110.000 foto's van kerken en kerkinterieurs. In 2026 wordt daar een grote collectie aan toegevoegd. De foto's zijn gemaakt door Regnerus Steensma, voor velen geen onbekende naam in de kerkenwereld. Zijn familie schonk zijn digitale erfenis in 2025 aan de RCE die de fraaie beelden in haar Beeldbank voor iedereen toegankelijk en beschikbaar maakt.

Regnerus Steensma overleed in december 2012. Een artikel in *Trouw* omschreef hem als 'bewaarder van religieus erfgoed'. Steensma was een markant en eigenzinnig persoon en lange tijd het gezicht van de Groninger faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap. Hier was hij directeur van het Instituut voor Liturgiewetenschap en doceerde hij tot aan zijn pensioen Architectuur en Iconografie van het Christendom.

Daarnaast was hij eind jaren 1960 medeoprichter van Stichting Alde Fryske Tsjerken en Stichting Oude Groninger Kerken en was hij adviseur en prominent lid van de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Steensma was een van de eersten die het cultuurhistorische belang van kerkgebouwen onder de aandacht bracht en had een brede interesse voor kerkbouw, kerkinrichting en religieuze

kunst. Over deze onderwerpen publiceerde hij meer dan 230 artikelen en 25 boeken. Om er een paar te noemen: *Kerken wat doe je ermee* (1981) over de mogelijkheden van nevengebruik, *Opdat de ruimten meevieren* (1982) over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg of zijn magnum opus *Protestantse kerken, hun pracht en kracht* (2013). Dit – letterlijk – laatste werk verscheen enkele maanden na zijn overlijden dankzij zijn leerling, collega en vriend Justin Kroesen. Het moest het standaardwerk over protestantse kerkinterieurs worden en Steensma reisde er stad en land voor af.

De wetenschapper die zich op het laatst steeds vaker kerkfotograaf noemde, maakte zijn foto's met veel aandacht en precisie. Bijzondere lichtval, oog voor detail en soms eigenzinnige perspectieven en standpunten kenmerken zijn opnames. Het is de kennis van de materie gecombineerd met prima, technische fotoaspecten die deze collectie tot een waardevolle aanwinst maken voor de Beeldbank. Kijk en geniet, in de loop van 2026 voor iedereen toegankelijk op beeldbank.cultureelerfgoed.nl.



Geloof, Hoop en Liefde. Preekstoelpanelen uit 1759 van de kerk te Bears.
Foto's: Fotoarchief Regnerus Steensma

